

Ратне

Життя
та загибель
єврейської
громади

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

**РАТНЕ:
життя та загибель
єврейської громади**

Київ
2023

УДК 94:341.485(=411.16)(477.82)

Ратне: життя та загибель єврейської громади / Петро Долганов. — Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. — 92 с.

Єврейська громада мешкала у Ратному від XVI ст., а з XIX ст. євреї становили більше ніж половину населення містечка й формували особливий культурний простір штетлу. Більшість із них загинула під час Голокосту. У цьому тексті йдеться про історію єврейської громади Ратного і її загибель під нацистською окупацією.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.

Автор

Петро Долганов

Науковий консультант

Андрій Усач

Наукова редакторка

д-р Світлана Бурмістр

- © Петро Долганов, 2023
- © Міжнародний проект «Мережа пам'яті», 2023
- © Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», 2023
- © Український центр вивчення історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Ранньомодерна історія Ратного	10
Єврейська громада Ратного у міжвоєнний період	12
Початок Другої світової війни. Прихід «перших советів»	15
Німецько-радянська війна і Голокост: перша хвиля насильства щодо євреїв під час управління німецької військової адміністрації	18
Дилеми (не)євакуації євреїв Ратного	18
Погром у Ратному	20
Перший розстріл євреїв.....	23
Створення допоміжної поліції і органів місцевого управління	25
Дискримінація єврейського населення	27
Переслідування євреїв Ратного в умовах цивільного окупаційного режиму	28
Встановлення цивільного окупаційного режиму і переслідування євреїв.....	28
Створення ратнівського гетто	30
Ліквідація ратнівського гетто.....	33

Пограбування і розпродаж майна вбитих євреїв	36
Ліквідація табору праці й робітничих артільей	37
Виживання вцілілих євреїв.....	38
Стратегії виживання	38
«Полювання» на вцілілих євреїв.....	44
Повернення вцілілих.....	47
Покарання винуватців.....	50
Ушанування пам'яті про Голокост у повоєнний період.....	52
Ілюстрації/Illustrations.....	54
Summary	81

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих співників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах – учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про автора

Петро Долганов – історик, кандидат історичних наук, дослідник історії міжетнічних відносин на території західної Волині й східної Галичини у міжвоєнній Польщі та соціальної історії Голокосту на території західної Волині. До сфери його наукових інтересів також належать питання студій політики пам'яті й меморіалізації жертв нацизму в Україні. Петро Долганов є редактором рубрики «Подолання минулого» на сайті Міжнародного інтелектуального часопису «Україна Модерна», а також викладає в Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.

Автор висловлює вдячність українським історикам Андрієві Усачу й Михайлові Тяглому за поради та надані архівні матеріали. Першу робочу версію тексту з історії Голокосту в Ратному підготували Михайло Тяглий і Рей Брандон. Саме вона стала основою для доопрацювання та глибшого осмислення теми.

Дослідження стало можливим завдяки україно-німецькому проекту «Мережа пам'яті», який утілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування Міністерства закордонних справ Німеччини.

Докладніше про проект «Мережа пам'яті»:

<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Ратне – селище міського типу на Волинському
Поліссі над річкою Прип'ять, колишній центр
Ратнівського району Волинської області. Єврейська
група мешкала у Ратному від XVI ст., а з XIX ст.
євреї становили більше ніж половину населення
містечка й формували особливий культурний
простір шtetлу. Більшість із них загинула під час
Голокосту в 1941–1944 рр. Найбільше масове
вбивство євреїв Ратного відбулося в серпні 1942 р.
біля с. Прохід. Ті, кому вдалося втекти від
розстрілу, намагалися переховуватися в лісах чи
знайомих селян. Проте лише поодинокі євреї змогли
пережити німецьку окупацію. У цьому тексті
ідеться про історію єврейської громади Ратного
та її загибель під нацистською окупацією.

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІЯ РАТНОГО

Від 2020 р. Ратне є адміністративним центром Ратнівської територіальної громади в Ковельському районі Волинської області. До складу громади входять села Береза, Броди, Вижишно, Височне, Витень, Гірники, Годинь, Долина, Доманове, Жиричі, Здомишель, Запоківне, Комарове, Конище, Кортеліси, Косиці, Краска, Млинове, Прохід, Сільце, Сільця-Млинівські, Старостине, Шменьки. У минулому (з 1940 до 1962 р. і з 1965 до 2020 р.¹) селище було центром Ратнівського району Волинської області². Ратне розташоване за 149 кілометрів від м. Луцьк. У 2023 році тут проживали понад 8 із половиною тисяч мешканців³, в усій громаді – 22 317 осіб⁴.

Перша згадка про Ратне припадає на XIII ст. Назва населеного пункту походить від слова «рать» (що означає військо, збройний загін): у період існування Галицько-Волинського князівства на місці теперішнього селища розташовувалася прикордонна збройна залага⁵.

Про єврейську громаду Ратного було вперше згадано в середині XVI ст. У 1564 р. тут мешкали 156 євреїв. Про їхній внесок у місцеву економіку розповів історик Олександр Цинкаловський: у середині XVI ст. «Ратне вже було містечком, і платили з нього три гривні державного податку, від

¹ У 1962–1965 рр. територія сучасного Ратнівського району належала до Ковельського району.

² Історія міст і сіл Української РСР : в 26 томах. Волинська область / редкол. тому : І. С. Клімаш (голова) та ін. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1970. С. 573.

³ Шевчук Богдана. Селище на Волині хоче стати містом: що для цього потрібно і як це вплине на жителів. *Суспільне*. URL: <http://surl.li/pqdec>

⁴ За даними сайту «Децентралізація». URL: <https://decentralization.gov.ua/newgromada/3604>

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. С. 573.

71 ремісника платили по 4 гроші, від 17 перекупів солі по 6 грошів і від 3 попів по 2 флорини, від млина 12 грош, від жидів по 60 флоринів»⁶. У XVI ст. у Ратному було три православні священники, католицький костел (при ньому в XVII ст. працювали школа і «шпиталь польський»). Єврейське населення мало власні «божницю» і «шкільний дім». У 1868 році в Ратному діяли маслоробня, два шкіряні, пивоварний і цегельний заводи. У 1907 році тут відкрили першу в містечку земську лікарню⁷.

Кількість єврейського населення постійно зростала, і з часом євреї вже становили більшість мешканців Ратного: у 1701 р. — 171 особа, у 1756 р. — 210, у 1847 р. — 1065, у 1870 р. — 1364, у 1897 р. — 2219 осіб⁸. У середині XIX ст. місто швидко розвивалося завдяки тому, що через нього проклали дорогу Київ — Варшава. В економічному розвитку Ратного важливу роль відігравав щотижневий ярмарок сільськогосподарської продукції. Окрім торгівлі, євреї Ратного також займалися іншими видами діяльності: були м'ясниками, кравцями, шевцями, візниками, музикантами.

Наприкінці XIX ст. в Ратному діяла сіоністська організація. Станом на 1910 р. загальна кількість населення Ратного зросла до 4085 осіб⁹. На той час євреї становили більшість мешканців і сприяли розвитку економічного та соціального життя. 1912 року було відкрито школу з викладанням мовою іврит. У 1914 році євреям належали єдиний у містечку склад аптечних товарів, трактир, 24 крамниці, зокрема 15 бакалійних і сім мануфактурних закладів. Значним потрясінням для Ратного стала Перша світова війна, внаслідок якої чисельність населення містечка зменшилася мало не вдвічі. Багато людей загинули або евакуювалися.

⁶ Цинкаловський Олександр. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник. Від найдавніших часів до 1914 року : в 2 томах. Т. 2. Вінніпег, 1986. С. 293–294.

⁷ Там само.

⁸ Ратно. *Российская еврейская энциклопедия* (РЕЭ). URL: <http://www.rujen.ru/index.php/PATNO>

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. С. 576.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА РАТНОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Після Першої світової війни, згідно з Ризьким мирним договором між Польщею і СРСР, Волинь було розділено між цими двома державами. Із 1921 року Ратне разом із територіями західної Волині стало частиною Польщі — центром Ратнівської гміни у складі Ковельського повіту Волинського воєводства. У 1921 році в Ратному жили 1554 євреї (64,5 % від 2409 мешканців), а у 1937 р. — 2140 євреїв (53,5 % від 4 тисяч мешканців)¹⁰. Євреї також мешкали майже в усіх селах поблизу Ратного, проте не становили там більшості. Значна єврейська громада проживала у с. Кортеліси. Зокрема є згадки про діяльність там синагоги, микви (ритуальної лазні) й хедеру (релігійної початкової школи)¹¹. У 1923 році у Ратному відкрили відділення Єврейського народного банку.

Із 1926 року почала працювати школа сіоністської мережі «Тарбут»¹². Проте чимало євреїв навчалися разом з українцями та поляками в польськомовній державній школі¹³, мали друзів з-поміж неєврейського населення. Фанні Купферберг¹⁴, яка ходила до польської школи в Ратному¹⁵, роз-

¹⁰ Ратно. РЕЭ; Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. Jerusalem : Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. Pp. 13–14.

¹¹ Pinja Blitt, Interview 20460. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts, Part 1.

¹² Ратно. РЕЭ. У гімназіях мережі «Тарбут» дітей навчали мовою іврит. Увесь освітній процес було спрямовано на підготовку молоді до еміграції в Палестину.

¹³ Fanny Kupferberg de Stepak, Interview 13545. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 4 Parts (Part 1).

¹⁴ Люди, які пережили Голокост, часто змінювали свої імена під час або після війни. Не завжди можна визначити і перевірити імена та прізвища очевидців, які вони мали від народження, або різні варіанти написання імен та прізвищ. Ми наводимо ті дані, які респонденти зазначили під час надання свідчень.

¹⁵ Fanny Kupferberg de Stepak, Interview 13545, Part 1.

повіла: «...у мене була найкраща подруга Олександра Абра-мук, в мене більш ніколи не було такої подруги, як вона, і в неї не було такої подруги, як я, з першого класу школи...». Водночас, за словами очевидців, у сусідніх населених пунктах Велимче та Кортеліси у школах траплялися прояви побутового й державного антисемітизму. Пінхас Блітт із с. Кортеліси згадував, що діти місцевих селян часто били його в школі та на вулиці. Він також зауважив: «...якраз перед тим, як розпочалася війна, я пригадую, як директор місцевої школи, а це була польська школа..., прийшов у синагогу і зробив промову до парафіян, говорячи, що якщо єврейські діти не будуть ходити до школи по суботах, їх буде виключено зі школи»¹⁶. Про таке саме розпорядження польського директора школи наприкінці 1930-х у с. Велимче розповіла Яффа Готтесман (уроджена Бронштейн)¹⁷. Імовірно, мала місце системна антисемітська політика у сфері освіти. Зважаючи на те, що євреїв у міжвоєнній Польщі (особливо в другій половині 1930-х) не розглядали як етнічну групу, яка підлягає асиміляції, метою таких наказів могло бути виключення єврейських дітей із державних шкіл.

За спогадами Перли Вернік, у Ратному були досить сильні позиції сіоністських рухів і навіть діяло представництво «Бейтар»¹⁸. Одним із останніх його керівників був Зіске Меррін¹⁹. Також у містечку працювало представництво єврейської соціалістичної організації «Бунд»²⁰.

¹⁶ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 2.

¹⁷ Yafa Gottesman, Interview 01605. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts (Part 1).

¹⁸ «Бейтар» — молодіжна сіоністська організація, створена в Ризі в 1923 р. Оскільки ключовою метою цього руху було формування армії для захисту єврейського населення Палестини, осередки організації активно займалися фізичною підготовкою молоді, прищеплюючи їй навички самооборони.

¹⁹ Yizker-bukh Ratne: dos lebn un umkum fun a yidish shtetl in Volin / eds. Jacob Botoshansky, Itzhak Yanasowicz. Buenos Aires, 1954. P. 592.

²⁰ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 1.

У пам'яті місцевих українців залишилися спогади про «клітки» в Ратному — єврейські крамниці, власники яких торгували готовим одягом, продуктами, керосином та іншими потрібними речами²¹. Іншою вагомою сферою економічної діяльності євреїв Ратного були ремесла, якими займалися чоловіки. Жінки натомість відповідали за побут і ведення сільського господарства. Михайло Полонецький (уроджений Меер Клейн) розповів, що його сім'я мала двох корів, 15 соток городу й сінокіс. За господарством доглядала його мама Іта, а тато Ейнох був чоботарем. Він приїздив додому лише в п'ятницю ввечері, відвідував синагогу в суботу, а в неділю знову їхав до сіл шити взуття²². Євреї, які мешкали в сусідніх із Ратним селах, працювали переважно ремісниками (чоботарями, ковалями, шевцями тощо) або торговцями й водночас займалися обробіткою землі²³. Жили вони переважно бідно.

У міжвоєнній Польщі євреї принаймні де-юре мали значно більше шансів набути землю, аніж під владою Російської імперії. Треба зазначити, що також не останню роль відіграло й поширення сіоністських ідей: знання із землеробства були необхідною для єврейської молоді навичкою, що мала допомогти в майбутньому освоювати палестинські землі.

За спогадами Фанні Купферберг, дитинство якої минуло в Ратному, в міжвоєнний період там діяли «п'ять храмів». Наявна також інформація про те, що євреї Ратного сповідували як ортодоксальний юдаїзм, так і хасидизм. Одним із найвідоміших хасидів Ратного був місцевий торговець Давид Аарон Шапіро²⁴. Тож можна припустити, що кожна з релігійних течій мала власний молитовний будинок або окрему синагогу.

²¹ Аудіоінтерв'ю з П. Панько (с. Прохід, 30 жовтня 2011 р.). Архів УЦВІГ.

²² Mikhail Polonetskii, Interview 49330. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

²³ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 1.

²⁴ Yizker-bukh Ratne. P. 591.

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПРИХІД «ПЕРШИХ СОВЕТІВ»

1 вересня 1939 р. після нападу нацистської Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. більшість територій західної Волині (і Ратне також) мали відійти до складу СРСР. Після анексії західної Волині Радянським Союзом у 1939 р. соціальна структура містечка істотно змінилася. За спогадами колишніх єврейських жителів та українських старожилів, за радянського режиму зросли податки й повинності, було заборонено приватну власність і торгівлю, виник дефіцит. Для багатьох мешканців міста й навколишніх сіл це означало погіршення матеріального становища та зміну способу життя. Через заборону приватної власності євреї втратили свої підприємства. Перл Вернік із Ратного розповів: «Довід Аарон Шапіро був містечковим багатієм, з великим гарним будинком, де він мав концесію на продаж горілки... Його син Ніска, який займався у містечку невеликою фабрикою з виробництва соди, перебував у сильному відчаї... Особливо після того, коли комуністи окупували містечко, соціалізували невелику власність, серед якої також його власність...»²⁵. Тато Яффи Готтесман втратив свій магазин у с. Велимче²⁶. Почалися репресії проти заможніших єврейських та українських селян, над багатьма з них нависла загроза депортації до Сибіру. Зокрема, вислати до Сибіру погрожували родині Шапіро. За словами Елі Зісіка, «деякі родини “буржуїв” були відправлені до Сибіру; були й такі, кого заклеїли як ідеологічних ворогів нового режиму»²⁷. «Хто був багатим, того росіяни забирали до

²⁵ Ibid.

²⁶ Yafa Gottesman, Interview 01605, Part 1.

²⁷ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda / ed. Nachman Tamir. Tel Aviv : Ratno Society in Israel, 1983. Pp. 221–222. Переклад англійською: <http://www.jewishgen.org/yizkor/Ratno/Ratno.html>

Росії, у Сибір, і про них більш не було відомо нічого», — розповіла Дора Фінкельштейн (уроджена Двора Папір), яка була родом із с. Річиця²⁸.

Утім, більшості євреїв, які не були заможними, не загрожували великі втрати. Наприклад, Еделайн Бідерман (уроджена Гелен Тейтлбаум) розповіла, що за радянського режиму її сестра «стала працювати вчителькою, української мови. Її взяли на роботу, а я далі працювала в ресторані»²⁹.

Радянська влада жорстко знищувала всі політичні партії, окрім комуністичної, та громадські рухи. За спогадами Якова Грабова з Ратного, «...коли, згідно з домовленістю між Молотовим та Ріббентропом, в наш край прийшли росіяни, нам стало зрозуміло, що настав кінець усім нашим сіоністським ідеалам, усій єврейській культурі, діяльності національних фондів і таке інше. Вся наша надія була, що російська окупація буде недовгою і після цього ми зможемо «поновити нашу діяльність»»³⁰. Ці думки підтверджує Елі Зісік із Ратного: «Сіоністська активність припинилась, більшість почала вчити російську та українську (мови. — П. Д.)»³¹. Нова влада активно розшукувала політичних прихильників Польщі й спрямовувала свою репресивну політику насамперед проти них. Дора Фінкельштейн із с. Річиця згадувала, що «росіяни шукали людей, яким було добре з поляками... Наприклад, той, що охороняв ліс: він був росіянином, але прийняв польську віру. Коли прийшли росіяни, забрали його та його жінку, і нічого про них більш не було відомо»³².

Майже всі очевидці розповіли, що в той період почали навчатися в радянській школі. Проте, за словами Михайла

²⁸ Dora Finkelstein, Interview 13275. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

²⁹ Adaline Biederman, Interview 11114. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

³⁰ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 173.

³¹ Ibid. Pp. 221–222.

³² Dora Finkelstein, Interview 13275, Part 1.

Полонецького, за радянської влади в Ратному ще працював хедер, тож оповідач відвідував і його, і радянську школу³³. Прихід радянської влади також вплинув на релігійну діяльність єврейської громади: зменшилася кількість служб у синагозі та інших публічних проявів релігійної активності юдеїв. Проте дотримання релігійних практик повністю не припинилося: євреї молилися, але здебільшого таємно вдома³⁴.

Серед мешканців Ратного та навколишніх сіл ширилися чутки про тяжке становище євреїв на території Польщі, окупованій нацистською Німеччиною. Про це місцевим жителям розповідали біженці звідти, які тимчасово або на довгий час зупинялися в Ратному й Кортелісах³⁵. Вони досить часто потрапляли під радянські репресії через те, що відмовилися від громадянства СРСР, розуміючи умови життя під радянською владою. Наприклад, у грудні 1939 р. до Ратного прибув працівник цегельної фабрики Герш Гельбарт, біженець із окупованої німцями Польщі. Його заарештували 17 червня 1940 р. й засудили на три роки виправно-трудових таборів за нелегальний перетин кордону³⁶.

Інформація про скрутне становище під нацистською окупацією не могла не вплинути на ставлення більшості євреїв Ратного до радянської влади як репресивної, але, порівняно з німецькою, — загалом стерпною. *«...як правило, мешканці міста (Ратного. — П. Д.) знайшли спільну мову з новою (радянською. — П. Д.) владою... У той час почали приходити вісті з польських міст, які були захоплені німцями, про стан євреїв, що дедалі погіршувався, і багато з євреїв почали тікати звідти у напрямку російського кордону для того, щоб врятуватися від нацистів»*, — розповів Елі Зісік³⁷. Варто також зауважити, що в багатьох свідченнях євреї оцінюють

³³ Mikhail Polonetskii, Interview 49330, Part 1.

³⁴ Yafa Gottesman, Interview 01605, Part 1.

³⁵ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 1.

³⁶ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 875. Арк. 1–15.

³⁷ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. Pp. 221–222.

радянську політику в Ратному вже постфактум, після пережитих подій Голокосту. За словами Фанні Купферберг, «...прийшли росіяни і не було так погано, якщо порівнювати, як було при німцях...»³⁸. «Можна було жити. Найгіршим був той час, коли прийшли німці в 41-му році», – зазначила Дора Фінкельштейн³⁹.

НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА І ГОЛОКОСТ: ПЕРША ХВИЛЯ НАСИЛЬСТВА ЩОДО ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС УПРАВЛІННЯ НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Дилеми (не)евакуації євреїв Ратного

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. перед євреями Ратного постала непроста дилема – залишатися чи намагатися виїхати разом із радянськими військами. Вони здебільшого «...були в розпачі і не могли вирішити: тікати чи залишатися на місці»⁴⁰. Попри близькість до кордону, деякі можливості для евакуації ще були. За словами Авраама Барга, «для втечі був навіть відкритий шлях через Камінь-Каширський лісами на Сарни, Київ, до радянських зон. Але хто про це думав? ...хто тоді міг подумати, що німці прийдуть до нас з такими вбивчими планами?»⁴¹.

Не бачивши ще на власні очі геноцидну політику нацистів, більшість жителів містечка повірила в те, що з ними не

³⁸ Fanny Kupferberg de Stepak, Interview 13545, Part 1.

³⁹ Dora Finkielstein, Interview 13275, Part 1.

⁴⁰ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 183.

⁴¹ Yizker-bukh Ratne. P. 484.

станеться нічого поганого⁴². Деякі мешканці через близькість фронту просто не встигли зрозуміти, що відбувається, або ж не мали часу, щоб підготуватися до тривалої поїздки⁴³.

Хаїм Фукс із Ратного, якого війна застала у Львові, вирішив евакуюватися вглиб СРСР. Проте йому відмовили через брак партійного квитка⁴⁴, адже евакуаційний транспорт вивозив передусім партійних функціонерів. Ще одним шляхом до порятунку, про який згадав Єгуда Коган, була мобілізація до армії: *«Багато євреїв вирішило мобілізуватися до армії, аби не потрапити до рук злого ворога»*⁴⁵. Водночас, за його словами, деякі солдати Червоної армії панічно тікали з містечка, не виявляючи готовності якось допомагати цивільним⁴⁶.

Зважаючи на всі згадані причини, евакуюватися вдалося небагатьом: у базі даних Яд Вашем наявні лише 11 евакуаційних карток євреїв із Ратного⁴⁷. Зокрема з розповіді Якова Грабова дізнаємося, що *«росіяни почали залишати місто, і декілька єврейських сімей пішли також із ними. Поміж ними був також мій старший брат Шмуель зі своєю родиною»*⁴⁸.

Брат Яффи Готтесман, який працював у комсомольській організації і тому мав змогу евакуюватися, намагався переконати всю сім'ю негайно тікати вглиб Росії. Проте батьки його не послухали: *«Я пам'ятаю, як моя мама сказала, що "нічого страшного не буде, ми не залишимо домівку. Лють мене і, сподіваймося, що все налагодиться"... Не думали, що ситуація буде настільки поганою...»*⁴⁹. Брат поїхав сам

⁴² Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 222.

⁴³ Mikhail Polonetskii, Interview 49330, Part 2.

⁴⁴ Yizker-bukh Ratne. P. 565.

⁴⁵ Ibid. P. 545.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Yad Vashem Archive. Item Id 6577869. File Number JM/ 21140. List of residents who were evacuated to the Kinel Cherkassy District, prepared in 1942.

⁴⁸ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 174.

⁴⁹ Yafa Gottesman, Interview 01605, Part 1.

і згодом зник, і Яффа так ніколи й не дізналася, що з ним сталося. Брат чоловіка Дори Фінкельштейн також зміг утекти з Ратного, забравши з собою дружину та двох хлопчиків. Вони вирішили поїхати до родичів в Одесу, однак зрештою загинули разом із одеськими євреями під час нацистської окупації міста⁵⁰. Отже, евакуація ще не гарантувала виживання. Для тих, хто вирішив утекти, важливо було виїхати якомога далі вглиб СРСР.

Погром у Ратному

Ратне було окуповано підрозділами вермахту наприкінці червня 1941 р. Проте німецькі війська не залишилися в містечку, й до 7 липня тут тривав «владний вакуум»⁵¹. Зі свідчень уцілілих євреїв відомо, що 6 липня в Ратному, як і в деяких інших населених пунктах Волині, спалахнуло антиєврейське насильство. Шмуель Спектор налічує близько 40 населених пунктів, у яких відбулися погроми євреїв, що супроводжувалися пограбуваннями, побиттями і навіть подеколи убивствами⁵². За окремими погромами могла стояти ОУН (б), зокрема у Костополі⁵³ й Тучині⁵⁴. Проте найкривавіші прояви антиєврейського насильства здебільшого були інспіровані німецькою владою у тісній взаємодії із загонами допоміжної поліції, що створювалися на місцях з ініціативи німецьких військових комендатур. Персональний склад усіх поліцейських також завжди затверджували саме комендатури. Треба зазначити, що в більшості населених пунктів західної Волині погромів не було.

⁵⁰ Dora Finkelstein, Interview 13275, Part 1.

⁵¹ Yizker-bukh Ratne. P. 484.

⁵² Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. Pp. 66–67.

⁵³ Долганов П. Бенефеціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині у період нацистської окупації. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2020. № 2 (9). Тематичне число «Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації». С. 37–38.

⁵⁴ McBride Jared. The Tutchyn Pogrom: The Names and Faces Behind the Violence, Summer 1941. *Holocaust and Genocide Studies*. 2022. Vol. 36, issue 3. Pp. 315–333.

Наразі бракує інформації, щоб визначити, яким був погром у Ратному — стихійним чи організованим. Між відступом Червоної армії та встановленням у Ратному контролю військової комендатури минув понад тиждень (від кінця червня до 7 липня 1941 р.). Окремі погромники користувалися вогнепальною зброєю, проте важко висновувати, чи діяли вони організовано⁵⁵.

За спогадами Авраама Барга, погром мав організований характер: «...о 5-й годині вечора ми дізналися, що українська інтелігенція — так називалися поміщицькі та попівські синки — відвідують навколишні села і підбурюють селян, що вони повинні відразу прибути до міста і влаштувати погроми євреїв, а не чекати, доки прийде нацистська влада до містечка...»⁵⁶. Інші джерела цю інформацію не підтверджують. Наступного дня, 6 липня, «в місто увійшли з різних сторін озброєні мерзотники, які відразу ж відкрили стрілянину у всіх напрямках. Вони вривалися до магазинів, до приватних будинків, грабували і руйнували все, що потрапляло їм до рук. З початком погрому з'явилися перші жертви — Беніамін Фрайман... Він встиг ще, перед тим як впасти мертвим, вбити одного з погромників...»⁵⁷. За іншою версією, Фрайман, захищаючи своє майно, спочатку вбив одного з нападників і лише після цього його було вбито⁵⁸. Здається, це був єдиний летальний випадок унаслідок погрому в Ратному.

Шлойме Перлмутер назвав деяких учасників погрому: брати Онис і Микита Жуки (мешкали у тій частині Ратного, яку називали «старе місто»), Йосип Токарський разом із синами (Ратне, поблизу аптеки на вул. Кривій, 2), Стефан

⁵⁵ Kruglov Alexander, Dean Martin. *Ratno. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. Pp. 1456–1457.

⁵⁶ Yizker-bukh Ratne. P. 484.

⁵⁷ Берг А. Розділ з мого щоденника. *Ратне. Історія єврейської громади*. С. 166.

⁵⁸ Yizker-bukh Ratne. P. 566.

Курасевич, Мишко Янцевич (Ратне), Юрій та Іван Лісовські (населений пункт не зазначено), Бистримович, Микита Смальчук (с. Якушів), Котюк (с. Видраниця), Степан Дейнека (с. Видраниця) та ще кілька осіб, згадуваних лише за прізвишками. Їх підтримали селяни із населених пунктів Прохід, Видраниця, Заброди, Велимче, Лучичі, Жиричі, Здомишель і Шменьки⁵⁹.

Як свідчать матеріали повоєнного слідчого процесу, Степан Дейнека із с. Видраниця і Микола Смальчук (Шлойме Перлмутер цілком міг переплутати імена) із села Якушів уже з початку липня 1941 р. вступили на службу до загону допоміжної поліції Ратнівського району⁶⁰. Є непідтвержені свідчення, що в цей час у Ратному діяв стихійно створений загін допоміжної поліції. Про це розповів службовець поліції Іван Лук'янюк⁶¹. Цілком імовірно, що цей загін долучився до погрому. Учасники погрому Степан Дейнека, Онис Жук, Іван Лісовський і Янцевич у дослідженні Володимира Сергійчука фігурують як зв'язкові українських націоналістів із Ратного⁶².

Отже, зважаючи на можливу участь у погромі службовців допоміжної поліції та низки пов'язаних із ОУН (б) людей, можна припустити, що побиття та пограбування ратнівських євреїв 6 липня 1941 р. справді мали організований характер. Утім, треба зазначити, що ОУН (б) загалом засуджувала грабіжницькі прояви під час війни. Можливо, поліцію на цій території сформували чоловіки, що не мали жодних політичних переконань. Подальша доля одного із них, Івана Лук'янюка, промовисто свідчить на користь такого припущення: він спочатку пішов на службу в поліцію, згодом — до УПА, а коли зрозумів, що Червона армія перемагає, — нама-

⁵⁹ Yizker-bukh Ratne. Pp. 519–520.

⁶⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 5. Спр. 21413. Справа зі звинувачення Прача Миколи Михайловича, Дейнеки Степана Арсентійовича та ін. Арк. 42, 48.

⁶¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). Ф. 64. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 16.

⁶² Сергійчук Володимир. Радянські партизани проти ОУН-УПА. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2000. С. 109.

гався перебратися до радянських партизанів. Подеколи такі безпринципні люди потрапляли і до ОУН, і до загонів створених нею підрозділів допоміжної поліції.

Спроба вчинити погром мала місце і в Кортелісах, проте там місцеві євреї досить швидко згуртувалися й дали відсіч не надто організованим нападам. «...ні ...не наші сусіди, але українці із сусідніх сіл прийшли до нашого села, щоб пограбувати будинки євреїв. І я пригадую була така організація, щось на кшталт групи захисту. І мій дядько Ерахміл, який служив у польській армії, організував групу захисту, і вони мали дерев'яні палиці та всіляке інше знаряддя і були готові до захисту», – розповів про ці події Пінхас Блітт⁶³. Оскільки євреї змогли відбитися дерев'яними палицями, напевно, нападники не мали вогнепальної зброї і йшлося радше про стихійну спробу пограбування.

Перший розстріл євреїв

Щоб зупинити безлад у прифронтовій зоні, 7 липня 1941 р. з Ковеля до Ратного відправили німецький загін. Однак у Ратному між німцями й місцевими учасниками погрому зчинилася перестрілка, внаслідок якої загинули, за даними свідків, 10 українців. У відповідь на цей «напад» німці повідомили, що розстріляють 60 мешканців містечка – 30 євреїв і 30 українців. Проте місцеві українці клопотали перед військовою комендатурою, щоби українців замінили на 33 радянських військовополонених, яких у цей час утримували на дорозі неподалік Ратного. Серед тих, хто підписав це прохання, були місцеві українці Андрій⁶⁴,

⁶³ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 2.

⁶⁴ Найважлива інформація про те, що священник Андрій Пінкевич міг бути репресований за «перших советів» (докладніше про це див.: Пась Наталія. Які установи діяли на Камінь-Каширщині у міжвоєнні роки. URL: <http://surf.li/njzgp>). Проте інші джерела це не підтверджують. Зокрема у спогадах члена підпілля ОУН (б) Павла Дударя згадано, що Андрій Пінкевич перебував під нацистською окупацією (І пройшли вже роки. Щоденник Дударя Павла Олександровича. Рукопис. Із приватної колекції вчительки історії Дубровицького ліцею Тетяни Браздецької. С. 6).

Йосип і Василь Пінкевичі⁶⁵. За спогадами Шлойме Перлмутера, до цієї ініціативи також долучилися Іван Хуцевич, Спиридон Грицевич, Йосип Токарський, Василь Карасевич і Василь Ленартович⁶⁶. Зрештою німці нібито справді вирішили розстріляти саме військовополонених, а не українських жителів Ратного. Звісно, вони від початку мали розпорядження насамперед розстрілювати євреїв і комуністичних активістів, а задоволення прохання українських мешканців могло бути радше способом розділити з ними відповідальність і знайти прихильників серед місцевої громади. Не варто відкидати й того факту, що це звернення могло бути сфабрикованим німецькою владою.

Розстріл відбувся імовірно 8 липня або дещо згодом. Усім євреям Ратного наказали вийти за місто у напрямку дороги Ковель — Брест. Серед тих, хто прийшов туди, відібрали 30 єврейських чоловіків і вишикували їх у ряд поряд із радянськими військовополоненими. Серед єврейських мешканців були зокрема Аарон Сальоп, Абрамчик Сальоп, Хаїм Кляйн, Абрам Бловштейн, Йосл Перлмутер, Аарон Рейзман, Ноах Райн, Ісроел Канфер, Лейбл Штейнгартен, Йосл Мостицер, Янкл Кладнер та Велвл Абрux (Яновер). Усіх бранців відвели до польського кладовища поблизу вулиці Кривої⁶⁷. Близько 20 єврейських чоловіків змусили заздалегідь підготувати там ями. Дорогою до місця розстрілу двоє євреїв непомітно втекли. Янкл Кладнер устиг впасти на землю перед пострілом і вдати мертвого, що врятувало йому життя⁶⁸. Загалом на території кладовища було розстріляно 27 ратнівських євреїв і 33 радянських військовополонених⁶⁹. Як і в інших місцях, німецькі окупанти вбивали в Ратному дорослих чоловіків першими, тому що вважали їх потенційною загрозою.

⁶⁵ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 8. Документи слідства про злочини німецько-фашистських окупантів в Ратнівському районі Волинської області.

⁶⁶ Yizker-bukh Ratne. P. 527.

⁶⁷ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 8.

⁶⁸ Yizker-bukh Ratne. P. 526.

⁶⁹ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 8.

Створення допоміжної поліції і органів місцевого управління

Імовірно одразу ж після першої «акції» німецька військова комендатура почала створювати в Ратному органи місцевого управління та поліції, зокрема загін допоміжної поліції чисельністю 30 службовців⁷⁰. Першим комендантом загону призначили Никанора Миронюка із с. Якушів. Цю посаду він обіймав орієнтовно до кінця 1941 р.⁷¹ Замінив його Олександр Данилевич із с. Облапи, який до цього міг бути його заступником⁷², а Миронюк почав виконувати функції помічника коменданта. Данилевич працював на цій посаді впродовж 1942 р., потім (точна дата невідома) його перевели до поліції Ковеля, а комендантом призначили Бориса Логвинського із м. Ковель⁷³. Очевидці розповіли, що під час «акції» в с. Прохід та інших убивств 1942 р. були присутні всі троє — Данилевич, Логвинський і Миронюк⁷⁴.

Відомі також імена інших службовців поліції Ратного: секретар поліції Федір Ленартович (м. Ратне), Микола Прач (с. Комарове)⁷⁵, Степан Дейнека (с. Видраниця), Архип Козел (с. Мельники-Річицькі), Микола Смальчук (с. Якушів)⁷⁶, Феоксит Дейнека (с. Заброди)⁷⁷, Іван Лук'янюк (с. Комарове)⁷⁸.

⁷⁰ Архів управління СБУ у Волинській області (далі — АУ СБУ у Волинській області). Ф. 5. Спр. 2752. Арк. 16 зв. Кримінальна справа на Ленартовича Федора Омеляновича в 1 томі.

⁷¹ Там само. Арк. 18–19.

⁷² Yizker-bukh Ratne. P. 531. У свідченнях уцілілих євреїв зокрема йдеться про те, що Данилевич уже в липні 1941 р. обіймав посаду коменданта поліції. Можливо, такі спогади виникли через те, що він у цей час був заступником Миронюка.

⁷³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 42.

⁷⁴ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 8.

⁷⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 20.

⁷⁶ Там само. Арк. 47 зв. — 48.

⁷⁷ Там само. Арк. 100.

⁷⁸ ЦДАГО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 16.

Комендатури поліції також створювали у більших за розміром селах Ратнівського району. Зокрема відомо про те, що окрема комендатура поліції діяла в с. Кортеліси. Функції коменданта з липня 1941 р. там виконував місцевий мешканець Микола Зінюк. Службовцями цього загону були, зокрема, Яким Корнелюк⁷⁹, Андрій Кошелюк⁸⁰, Михайло Горник та Іван Сичик⁸¹. Федір Ленартович також свідчив про наявність окремої комендатури поліції в с. Хотешів. Першим комендантом поліції тут був Лук'ян Дейнека. Згодом його змінив Петро Маковецький⁸².

Надалі службовці допоміжної поліції відігравали важливу допоміжну роль під час реалізації Голокосту, зокрема чинили арешти, проводили обшуки в євреїв, охороняли гетто, конвоювали жертв до місць розстрілу, розстрілювали або наздоганяли й затримували втікачів із місць розстрілу тощо. За власним бажанням поліцейські також подекуди долучалися до розстрілів.

В окупованому Ратному німці створили також місцевий виконавчий орган влади — районну управу. Її головою обрали місцевого мешканця Тимофія Хоцевича⁸³, заступником — Івана Пінькевича⁸⁴. Районна управа керувала господарським життям, реєструвала євреїв, готувала списки місцевого населення для відправлення на примусову працю до райху, визначала місце створення гетто, налагоджувала експлуатацію праці євреїв, продаж майна вбитих жертв тощо. У кожному з сіл призначали сільських старшин, які підпорядковувалися районній управі. Під час Голокосту сільським старшинам часто наказували збирати людей для викопування і закопування масових могил.

⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21695. Т. 7. Арк. 118. Кошелюк А. Я., Корнелюк Я. Х.

⁸⁰ Там само. Арк. 171.

⁸¹ АУ СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2752. Арк. 18–19.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. Цю інформацію підтверджує також Шлойме Перельмутер: Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 242. Голів районних управ обирали або призначали. Щодо Ратного, на жаль, у джерелах немає інформації, як саме голова управи обійняв цю посаду.

⁸⁴ АУ СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2752. Ар. 19 зв.

Якщо старшини дізнавалися від селян про місця переховування євреїв, вони були зобов'язані повідомити найближчу комендатуру допоміжної поліції. Однак у старшин був певний простір для вибору: закрити на це очі й навіть допомогти вцілілим євреям.

Дискримінація єврейського населення

14 липня 1941 р. всіх євреїв Ратного зобов'язали носити на рукаві пов'язку з зіркою Давида. За невиконання цього розпорядження німці та службовці допоміжної поліції били євреїв і навіть мали право застрелити їх посеред вулиці⁸⁵.

У Ратному, як і в інших населених пунктах окупованої Волині, було запроваджено комендантську годину — з 17:30 до 6:00⁸⁶. Євреїв Ратного відправляли на примусову працю. Їм заборонили самовільно залишати населений пункт. Уже з перших днів окупації почалися конфіскації майна євреїв Ратного та навколишніх сіл, у них поступово відбирали меблі та інші цінності⁸⁷. Також євреям заборонили утримувати свійських тварин. Яффа Готтесман із с. Велимче повідомила, що місцева влада відібрала в її батьків новий будинок⁸⁸. Дора Фінкельштейн із с. Річиця розповіла, що німецька влада конфіскувала в її родини корів⁸⁹.

17 липня 1941 р. в Ратному створили юденрат — колективний орган самоврядування, який мав керувати єврейською громадою і втілювати в життя накази окупаційної влади⁹⁰. Головою юденрату призначили Давида Аарона Шапіро.

⁸⁵ Дорнер Д. Історія тої, що вижила. *Ратне. Історія єврейської громади*. С. 229.

⁸⁶ Yizker-bukh Ratne. P. 529.

⁸⁷ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

⁸⁸ Yafa Gottesman, Interview 01605, Part 1.

⁸⁹ Dora Finkelstein, Interview 13275, Part 1.

⁹⁰ Ратно. *Холокост на території ССРСР: енциклопедія* / гл. ред. Альтман. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2011. С. 838.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЄВРЕЇВ РАТНОГО В УМОВАХ ЦИВІЛЬНОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Встановлення цивільного окупаційного режиму і переслідування євреїв

1 вересня 1941 р. на території Ратного було встановлено цивільну окупаційну владу, тож дискримінація і знищення євреїв вийшли на новий рівень. Ратне як один із районних центрів стало частиною гебіту Ковель у складі генеральної округи Волинь-Поділля (Райхскомісаріат Україна). Гебітско-місаром у Ковелі до червня 1942 р. був Арно Кемпф, а жандармським гебітсфюрером — лейтенант жандармерії Філіпп Рапп. Останньому підпорядковувалися пости німецької жандармерії в районних центрах Ковельського гебіту — Ратному, Мацееві, Заболотті, Маневичах, Голобах, Седлищі й Турійську⁹¹. У червні 1942 р. Арно Кемпфа заарештували за те, що він брав хабарі у євреїв і в такий спосіб саботував політику Голокосту. Його змінив Ерїх Касснер, під управлінням якого в другій половині серпня — першій половині вересня 1942 р. відбувся цикл ліквідації гетто Ковельського гебіту⁹².

В усіх районних центрах розміщувалися невеликі пости німецької жандармерії. У Ратному з осені 1941 р. перебували три німецькі жандарми⁹³. За даними свідків, жандармерію очолював німець на прізвище Кох. Саме йому відтоді підпорядковувався створений ще під управлінням військової комендатури загін допоміжної поліції⁹⁴. Ще одного жандарма, за спогадами очевидців, нібито звали Арне Хабі⁹⁵. Відомо

⁹¹ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. Pp. 249–250.

⁹² Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

⁹³ АУ СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2752. Арк. 16 зв.

⁹⁴ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 8.

⁹⁵ Там само.

зокрема, що він, хизуючись перед донькою заступника голови районної управи Івана Пінкевича Лідією, застрелив посеред вулиці ратнівського єврея на ім'я Мотел.

В умовах цивільного окупаційного режиму 6 вересня 1941 р. з'явилося розпорядження: «...жидівське населення... замість дотеперішньої опаски з зіркою Давида на рукаві, має носити на всіх одягах знак у формі жовтого круга, 8 см в діаметрі. Цей знак має бути ношений на лівій частині грудей, а крім цього на середині спини»⁹⁶. Одним із важливих заходів цивільної окупаційної адміністрації була реєстрація усіх мешканців підзвітних територій, зокрема євреїв. Відповідна документація щодо Ратного не збереглася, однак відомо, що, наприклад, із Луцького району до управ окремих сіл на початку вересня 1941 р. надходили розпорядження протягом тижня надати голові району докладну інформацію про наявність, кількість і склад єврейського населення за такою формою: «1. Число жидів, виміняючи мужчин, жінок і дітей до 14 літ. 2. Докладні дані про місце замешкання жидів. 3. При якій роботі zatrudнені й до чого будеться їх ще потрібуватися»⁹⁷. В такий спосіб німецька окупаційна влада збирала дані про ресурси єврейської робочої сили та, можливо, обсяги роботи з підготовки «остаточного розв'язання єврейського питання» (евфемізм для позначення запланованого масового вбивства євреїв).

Під владою цивільної окупаційної адміністрації тривала системна трудова експлуатація євреїв. У листопаді 1941 р. було створено майстерні, у яких використовували працю кваліфікованих євреїв-ремісників. Зокрема діяли професійна артіль у Ратному й тартак (лісопильня) у с. Заболоття⁹⁸.

Значну частину євреїв почали залучати до сільськогосподарських робіт. Деякі з власної ініціативи йшли на ці роботи, оскільки там можна було дістати їжу для своїх сімей. Авраам Барг із Ратного згадував: «Українським селянам, в якості робітників, при нацистському пануванні дозволя-

⁹⁶ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 176.

⁹⁷ ДАВО. Ф. Р-74. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 136.

⁹⁸ Yizker-bukh Ratne. Pp. 503–504.

лося використовувати єврейських ремісників з міста. Це навіть було вигідно для євреїв, тому що більша частина єврейських ремісників цілий тиждень працювала у селах, а зароблене отримували продуктами, що для міста було дійсно щастям. Праця в селі мала ще перевагу. У селах жилося вільніше, краще й спокійніше. Там нацистських окупантів майже не було»⁹⁹.

У листопаді 1941 р. в Ратному стався акт саботажу: хтось перерізав кабель телефонного зв'язку. Німецька жандармерія заарештувала й відправила до в'язниці у Ковелі вісьмох євреїв і чотирьох українців. Юденрату вдалося викупити всіх євреїв з ув'язнення за значну суму¹⁰⁰. Такими корупційними справами в Ратному займався секретар комендатури допоміжної поліції Федір Ленартович. Він часто вів неформальні перемовини про хабарі з керівником місцевої жандармерії Кохом, пригощаючи його спиртними напоями¹⁰¹. Очевидно, що значні суми, які євреї збирали для підкупу, осідали в кишені комендантів поліції та секретаря, який відповідав за злагоджену роботу корупційних схем. Проте наявність таких корупційних можливостей, зрештою, якийсь час полегшувала життя євреїв Ратного й навіть давала змогу тимчасово рятувати людські життя.

Створення ратнівського гетто

У гебітах окупованої Волині гетто створювали в різний час: у жовтні–листопаді 1941 р., весною або влітку 1942 р. Наприкінці 1941 р. було сформовано гетто в Мацеєві, у травні 1942 р. — в Ковелі, Ратному, Кримному (район Заболоття) й Маневичах. У Мельниці (район Голоби) гетто не було аж до кінця серпня 1942 р. Орієнтовно в травні 1942 р. в Ратному створили гетто відкритого типу (тобто без огорожі), куди перемістили євреїв із містечка й навколишніх сіл. Переселяючись до гетто, євреї часто залишали свої речі на збері-

⁹⁹ Yizker-bukh Ratne. P. 487.

¹⁰⁰ Ibid. P. 489.

¹⁰¹ АУ СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2752. Арк. 17 зв., 18, 20.

гання сусідам-неевреям. Фанні Купфенберг розповіла, як українські сусіди в обмін на речі згодом упродовж деякого часу забезпечували її сім'ю їжею¹⁰².

Загалом близько 2500 євреїв були змушені жити в ратнівському гетто¹⁰³ в обмеженому просторі, відчуваючи брак їжі. Бранці використовували кілька стратегій виживання, зокрема вимінювали їжу в місцевих селян або ж отримували в них продукти як плату за роботи. Діти наймалися до селян працювати пастухами за їжу. Пінхас Блітт із Ратного згадав: «Я був одним із тих, кого відправили на ферму. Там була та жінка, вдова, у неї була дочка, і у неї був син. Сину було 15–16 років. Він мене регулярно лупцював... але в мене була їжа..., я міг вижити у війні. І я працював пастухом, я піклувався за коровами, вівцями і конями. І я спав у хліві на сіні. І, до речі, спати на сіні дуже приємно...»¹⁰⁴. «У цей же час, влітку 1942 року, багато єврейських дітей пасли стада селян в полях і лісах Полісся і Волині», — розповів Шлойме Перельмутер¹⁰⁵.

Євреїв із гетто часто відправляли на примусові роботи. Найчастіше юденрат надавав певну кількість дужих чоловіків для табору праці в Ковелі, однак багато з них до гетто вже не повернулися. Серед тих, кому пощастило вціліти, — Єгуда Коган і Моше Хаїм Фукс¹⁰⁶. Вони залишили вкрай травматичні спогади про жахливі умови праці в Ковелі, постійні недоїдання та фізичне виснаження мало не до смерті.

Євреїв із ратнівського гетто також відправляли на ремонтні дорожні роботи між Ковелем і Луцьком. Частина з них улітку 1942 р. опинилася поблизу Голоб. За словами Зеєва Грабова, «умови роботи та життя в таборі були дуже важкими, і найважчим для нас було те, що ми були відірвані від дому. У нас було відчуття, що ми — в'язні, раби. Десятки українських поліцейських наглядали за нашою

¹⁰² Fanny Kupferberg de Stepak, Interview 13545, Part 2.

¹⁰³ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

¹⁰⁴ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 2.

¹⁰⁵ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 226.

¹⁰⁶ Yizker-bukh Ratne. Pp. 549, 568.

роботою і все, що ми отримували за роботу, — шматок хліба та вода»¹⁰⁷.

Голова юденрату Аарон Шапіро всіляко намагався захистити ратнівських євреїв. Коли німецька жандармерія якось звинуватила їх у саботажі й зажадала заручників, він підкупив німецьких чиновників. Шапіро представляв інтереси євреїв до дня своєї загибелі 26 серпня 1942 р.¹⁰⁸ Діяльність голови юденрату, як і в інших подібних випадках, мала неоднозначні оцінки з боку різних членів громади, адже йому доводилося приймати важкі рішення. За спогадами очевидців, одного разу дім Шапіро закидали камінням родичі тих, кого він вирішив відправити до ковельського табору праці¹⁰⁹. Втім, оскільки можливості для організації спротиву не було, юденрат і його керівник запорукою виживання громади й захисту від можливих убивчих дій окупаційної влади вважали підтримку стабільності.

Час від часу німці влаштовували каральні акції з різних причин, унаслідок яких гинула частина євреїв із містечка або навколишніх сіл. Наприклад, у червні 1942 р. радянські партизани здійснили рейд до Ратного, під час якого загинули двоє німецьких представників сільськогосподарського відділу¹¹⁰. У відповідь на це німці розстріляли за 2 км від Ратного біля хутора Підзамче, за різними даними, від 112¹¹¹ до 120¹¹² євреїв із ратнівського гетто. 2 грудня 1944 р. члени Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) задокументували в цьому місці поховання євреїв. За 100 м із північно-західної сторони від хутора було знайдено дві масові могили — розмірами 5×3 м і 10×4 м. У першій могилі було виявлено

¹⁰⁷ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. Pp. 245–246.

¹⁰⁸ Перлмуттер Ш. Як були вбиті євреї Ратного. *Ратне. Історія єврейської громади*. С. 243.

¹⁰⁹ Сорок років потому. Публічна бесіда між людьми, які пережили Голокост. *Там само*. С. 249–250.

¹¹⁰ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

¹¹¹ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 8.

¹¹² Yizker-bukh Ratne. P. 490.

115 тіл, у другій — близько 300¹¹³. Тож кількість розстріляних євреїв на цьому місці могла бути загалом значно більшою або ж німці використовували це місце для вбивств і пізніше у 1942–1944 рр.

Також відомо, що влітку 1942 р. поблизу Ратнівського кладовища (щоправда, джерела не зазначають, якого саме — польського, православного чи юдейського) німці розстріляли 30–40 ромів, яких заарештували у с. Сільці Горницькі та конвоювали до місця розстрілу службовці допоміжної поліції. Зокрема серед останніх був згадуваний вище Андрій Кошелюк із поліції с. Кортеліси¹¹⁴.

Ліквідація Ратнівського гетто

У Ковельському гебіті в другій половині серпня — першій половині вересня 1942 р. було ліквідовано такі гетто: в «новому місті» Ковеля (19 серпня)¹¹⁵, в Турійську (23 серпня), Ратному (за різними оцінками, в середині липня або, що більш імовірно, 26 серпня), Голобах і Мельниці (3 вересня), Маневичах (5 вересня), Кримному (6 вересня), Мацеєві (середина вересня)¹¹⁶.

Дещо дивним видається свідчення колишніх службовців допоміжної поліції радянським слідчим органам про те, що гетто в Ратному було ліквідовано в середині липня 1942 р.¹¹⁷ У цей час у гебіті Ковель не було знищено жодного гетто. Натомість уцілілі євреї¹¹⁸ та українські¹¹⁹ очевидці зазначають, що ратнівське гетто було ліквідовано наприкінці серп-

¹¹³ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 2.

¹¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21695. Т. 7. Арк. 174–175.

¹¹⁵ Гетто в «старому місті» Ковеля було ліквідовано в червні 1942 р.

¹¹⁶ Дані наведено за матеріалами Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2. Part B.

¹¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 42 зв.

¹¹⁸ Yizker-bukh Ratne. Pp. 493, 581; Ratne: sipura shel kehila yehudit shehushmeda. Pp. 221–222, 242.

¹¹⁹ Праведники України. Карточка Праведника. Артикул 1914. Ятчук Євдокія Іванівна, Гурська (Токарська) Уляна Павлівна та інші. URL: <https://pravedniki.com.ua/volinska-oblast/yatchuk-yevdokiya-ivanivna/>

ня 1942 р. Зокрема одразу кілька вцілілих євреїв вважали, що це сталося 26 серпня. Ця дата цілком синхронізується з іншими ліквідаційними «акціями», які в цей час відбувалися в Ковельському гебіті.

Розстріл проводив загін поліції безпеки та СД із Ковеля, допомагали йому службовці допоміжної поліції з Ратного та навколишніх сіл. Також відомо, що участь у розстрілах міг брати мацеївський мобільний батальйон шуцманшафту № 103. Зокрема про це засвідчили Микола Смальчук¹²⁰, Феоксит Дейнека¹²¹ і Федір Ленартович¹²². Мацеївський батальйон № 103 охороняв ратнівське гетто напередодні його ліквідації, тому цілком міг бути залученим і до розстрілу жертв¹²³.

Напередодні розстрілу кількадесят чоловіків із села Прохід змусили викопати яму¹²⁴. Найпевніше, збирав селян для виконання цих робіт сільський старшина с. Прохід за наказом ратнівської районної управи, яка виконувала розпорядження німців.

Напередодні розстрілу, орієнтовно 24–25 серпня, ратнівське гетто почали посилено охороняти. Євреям наказали вранці 26 серпня 1942 р. зібратися на ринковій площі Ратного. Звідти їх відвели до піщаного пагорбу — так званої гори в селі Прохід. Службовці ратнівської допоміжної поліції охороняли гетто та ринкову площу, конвоювали жертв до місця розстрілу й забезпечували охорону периметра. Тих, хто намагався втекти, вони заарештовували й доправляли до місця розстрілу. Наприклад, Степан Дейнека під час слідства зізнався, що затримав і відвів на місце розстрілу щонайменше шістьох людей (трьох чоловіків і трьох жінок)¹²⁵.

¹²⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 90.

¹²¹ Там само. Арк. 103.

¹²² АУ СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2752. Арк. 16 зв.

¹²³ Там само. Спр. 20061. Кримінальна справа зі звинувачення Білогруда Петра Івановича, Лапчука Василя Олексійовича. Арк. 148.

¹²⁴ Аудіоінтерв'ю з Х. С. Антоною, І. Х. Антоною (с. Прохід, 30 жовтня 2011 р.). Архів УЦВІГ.

¹²⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 42 зв. — 43.

Безпосередньо розстрілювали людей німецькі службовці загону поліції безпеки та СД і, можливо, почасти службовці мацеївського батальйону № 103. Також є свідчення про те, що з власної ініціативи до вбивства долучився службовець ратнівської допоміжної поліції Юрій Лясківський¹²⁶.

НДК у 1944 р. опитувала очевидців про події на горі в селі Прохід. Згідно зі свідченнями Поліни Шапіро, там загинули 1500 євреїв¹²⁷. Про таку саму кількість повідомили службовці допоміжної поліції¹²⁸. Проте в кінцевому акті НДК зазначено, що за увесь період до 1944 р. тут поховано 3 тисячі мешканців¹²⁹. Очевидно, що дані могли суттєво завищити, щоби згустити фарби навколо наслідків нацистської окупаційної політики, а також через непрофесійні дії членів комісій, які не проводили детальних ексгумацій через брак часу, фахових кадрів тощо і працювали в умовах війни, яка ще тривала. Тож дані про 1500 убитих бранців ратнівського гетто більше схожі на правду.

На думку історика Шмуеля Спектора, близько 500 євреїв напередодні цієї «акції» і під час її виконання змогли втекти¹³⁰. Одразу після розстрілів німецькі підрозділи разом із допоміжною поліцією влаштували масштабні пошуки цілих утікачів. Більшість із них убили впродовж наступних кількох днів або тижнів. Їх розстрілювали й ховали у Ратному на вулиці Заболотській¹³¹. Багатьох утікачів видали місцеві мешканці. Наприклад, про місце, де переховувалися 18 євреїв, доніс Денис Жук, який керував конфіскованим у євреїв млином¹³². Утім, не лише матеріальні чинники

¹²⁶ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 8.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 90. Справа зі звинувачення Прача Миколи Михайловича, Дейнеки Степана Арсентійовича, Козела Архипа Григоровича, Смальчука Миколи Семеновича.

¹²⁹ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 6, 6 зв.

¹³⁰ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 199.

¹³¹ ДАВО. Ф. Р-164. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 8. Яків Штейнгартен називає інше місце: «вулиця Гулянки біля цегельні». Див.: Yizker-bukh Ratne. P. 582.

¹³² Yizker-bukh Ratne. Pp. 494–495.

спонукали місцевих жителів видавати вцілілих євреїв. Зазвичай напередодні й під час масових убивств всі були настільки налякані, що думали лише про власну безпеку, а перебування неподалік вцілілих євреїв часто вважали загрозою¹³³.

Пограбування і розпродаж майна вбитих євреїв

Після розстрілу євреїв багато поліцейських привласнили майно вбитих. Наприклад, Степан Дейнека взяв собі дві сорочки, светр, піджак і шапку, а Феоксит Дейнека — три пари білизни та костюм¹³⁴. Як розповідали вцілілі євреї, одразу ж після розстрілів мешканці Ратного та навколишніх сіл також долучилися до грабунку майна. «...вони увійшли до міста, бігали по всіх вулицях, вривалися до всіх будинків, грабували і забирали те, що їм подобалося», — розповів Авраам Барг¹³⁵.

Після певного хаосу, спричиненого масовим убивством, решту майна жертв було конфісковано на користь райху. Це була типова практика на всій території окупованої Європи. Нацистський окупаційний режим здійснював націоналізацію майна вбитих євреїв і влаштовував його подальший розпродаж. Вилучені кошти йшли на фінансування війни. У невеликих волинських містечках за націоналізацію майна вбитих євреїв відповідали службовці районних і міських управ¹³⁶. Найцінніші речі забирали собі німці, решту мали право придбати службовці допоміжної поліції та районної управи. Насамкінець влаштовували для місцевого населення публічний розпродаж одягу та інших речей,

¹³³ Нацистський режим із метою залякування часто влаштовував показові розстріли українців, які допомагали євреям. Зокрема, у с. Самари Ратнівського району 11 серпня 1942 р. разом із 72 євреями поліція безпеки розстріляла українську сім'ю, яка переховувала євреїв. Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

¹³⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 43 зв., 100.

¹³⁵ Yizker-bukh Ratne. P. 493.

¹³⁶ Докладніше про це див.: Götz Aly. Hitlers Beneficiaries. Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State. New York : Metropolitan Books, 2006.

що належали вбитим. Про такий захід у Ратному джерела не повідомляють, однак відомо, що одразу після розстрілів усе майно жертв ввозили на склад районної управи. За нього відповідав голова управи Тимофій Хоцевич¹³⁷. Наприкінці 1942 р. у більшості волинських містечок розпродавали нерухомість убитих жертв.

Нацистська окупаційна влада також намагалася створити умови для певної соціальної мобільності: українців активно заохочували займати торгові та ремісничі ніші, які «звільнилися» внаслідок масового вбивства євреїв. Окупаційний режим чудово розумів, що єврейських ремісників необхідно замінити, щоб не допустити повного господарського колапсу на окупованих територіях. Уцілілі євреї згадували про створення в Ратному курсів із підготовки ремісників для християнського населення¹³⁸.

Ліквідація табору праці й робітничих артілей

Після «акції» в с. Прохід залишилися ще три групи євреїв із гетто в Ратному, яких використовували для примусової праці. Серед них — близько 130 примусових робітників, які працювали на ремонті дороги Ковель — Луцьк. У серпні 1942 р. їхній табір праці розміщувався поблизу містечка Голоби. Всіх їх убили 3 вересня 1942 р. під час ліквідації гетто в Мельниці, разом з євреями Мельниці й Голоб¹³⁹. Убивство євреїв — загалом від 1200 до 1500 осіб — відбулося поблизу піщаного кар'єру в с. Мельниця.

Німці також на деякий час залишили в живих приблизно 30 ратнівських євреїв, які працювали в ремісничій артілі¹⁴⁰. 15 грудня 1942 р. (за іншою версією — 17 лютого 1943 р.)¹⁴¹ усіх

¹³⁷ АУ СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2752. Арк. 24.

¹³⁸ Yizker-bukh Ratne. P. 487.

¹³⁹ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. Pp. 245–246; Голоби й Мельниця: життя та загибель єврейських громад / Петро Долганов. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. URL: <http://surl.li/ppvvz>

¹⁴⁰ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

¹⁴¹ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. Pp. 221–222.

працівників артілі вбили за 4 кілометри від Ратного по дорозі на с. Жиричі¹⁴².

Ще кілька десятків євреїв із ратнівського гетто працювали в с. Заболоття на тамтешньому тартаку (лісопилні). За однією з версій, 8 січня 1943 р.¹⁴³ їх розстріляли й поховали на березі озера Тур біля с. Заболоття¹⁴⁴. Після ліквідації цієї останньої артілі навіть поодинокі вцілілі євреї вже не мали можливості бодай деякий час легально й відкрито жити будь-де у Ратнівському районі. Їм залишалось лише переховуватися, вибудовуючи різні стратегії виживання.

ВИЖИВАННЯ ВЦІЛИЛИХ ЄВРЕЇВ

Стратегії виживання

Євреї, яким удалося втекти з гетто напередодні або під час «акції» у серпні 1942 р., вдавалися до різних стратегій виживання залежно від ситуації: шукали притулку в знайомих селян, вступали до лав радянських партизанів або просили у них захисту, формували стихійні групи в лісах і переховувалися в землянках. Уцілілим було важко приховати свою ідентичність, бо в сільській місцевості зазвичай люди знали одне одного особисто й удавати іншу людину було вкрай складно. У невеличких громадах чужинця могла виказати будь-яка дрібниця — від незнання християнської молитви до неправильної говірки.

¹⁴² Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 260. За іншою версією, артіль могли ліквідувати 7 або 17 лютого чи у березні 1943 р. Див.: Yizker-bukh Ratne. Pp. 582, 537.

¹⁴³ Yizker-bukh Ratne. P. 505.

¹⁴⁴ Докладніше про події Голокосту в Кримному, с. Тур та Заболотті, зокрема про місцевих виконавців, див.: McBride Jared Graham. "A Sea of Blood and Tears": Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944. A dissertation of Doctor of Philosophy in History. University of California, Los Angeles, 2014. Pp. 213–257.

У перші тижні після розстрілу в с. Прохід знайти допомогу в знайомих мешканців було майже неможливо, бо селян страшенно налякало масове убивство євреїв. За словами Еделайн Бідерман, «ті люди, в яких ми були, вже не хотіли ховати нас в себе. Коли німці прийшли, щоб вбивати, вони перелякалися. Вони сказали нам: “Ви не можете залишатися у нас”»¹⁴⁵. Також у цей час допоміжна поліція та німці прочісували місцевість у пошуках уцілілих євреїв.

Шлойме Перельмутер напередодні масового вбивства у Проході був пастухом у знайомих селян¹⁴⁶. Одразу ж після «акції» він зрозумів, що в селі йому більше не раді, й вирішив тікати разом із братом до лісу. Пінхас Блітт стверджує, що одразу після ліквідації ратнівського гетто селяни проганяли єврейських дітей, які працювали в них пастухами або шукали допомоги: «...фермери, на яких вони працювали, ... більше не хотіли тримати тих дітей через страх, що їх за це можуть вбити німці...»¹⁴⁷. Впродовж місяця сільською місцевістю у Ратнівському районі блукало багато дітей, чії батьки загинули в с. Прохід. Маючи вкрай мало шансів на виживання, зрештою більшість із них потрапила до рук поліції або ж померла з голоду через брак допомоги з боку селян.

Через повсюдну атмосферу страху серед місцевих селян однією з перших стратегій виживання для більшості вцілілих євреїв Ратного стала втеча до лісу¹⁴⁸. Там утікачі

¹⁴⁵ Adaline Biederman, Interview 11114, Part 1.

¹⁴⁶ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 228. Про це також писав Богдан Зек. Див.: Зек Б. Голокост на Ратнівщині у подіях 1941–1943 рр. Яровиця. 2024. № 3. С. 84.

¹⁴⁷ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 3.

¹⁴⁸ Наприклад, Марія Безносюк із с. Здомишель пише про ці події так: «У селі по хуторах ховались євреї, що уникли розстрілів в Ратно в червні–жовтні 1942 р. У кінці грудня цього ж року перед Різдом німці виявили землянку 12 євреїв. Роздягнувши їх, розстріляли. Найменшому було 10 років. Свідком трагедії став Зварич О. І. На хуторі Вогльово в цей же час було розстріляно сім'ю Петручика Василя (6 чоловік). 10-річного Якова поранило. Прийшовши до свідомості, він втік з місця трагедії босий по снігах» (Марія Безносюк. Сторінки історії с. Здомишель. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України та Волині : науковий збірник. Вип. 42. Матеріали ХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, приуроченої 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 року, смт Ратне — с. Кортеліси, 20 вересня 2012 року / упоряд. А. Силюк, М. Михалевич. Луцьк, 2012. С. 79).

знаходили інших уцілілих, об'єднувалися з ними в невеликі групи, викопували землянки й намагалися різними способами здобувати їжу. Єгуда Коган так згадував про ті події: «Ми врешті-решт заглибилися в густий ліс і впали серед високої трави, яка досягала двох метрів. Ми йшли вглиб лісу і самі не знали куди. Раптом серед високих пеняків ми почули голос... Ми підійшли ближче до пеняків. Там сиділи євреї: Йосл Бер, ратнівець, з дружиною і малими дітьми, продавець пива Мордехай Янкл з 8 дітьми, дружина Меєра Ольшанкера з 3 дітьми»¹⁴⁹. Єгуда опинився в групі виживання, яка налічувала близько 30 осіб. Кілька молодих юнаків вимінювали в селян продукти. Згодом їм навіть вдалося здобути дві гвинтівки й кілька пістолетів, і з цією зброєю вони ходили на пошуки їжі¹⁵⁰. Унаслідок довколишніми селями досить швидко поширилися розповіді про нібито добре озброєну групу євреїв, яка грабує селян. Такі чутки створювали велику загрозу, адже привертали увагу поліції та німецьких жандармів.

Попри всі складнощі, у лісах уцілілі почувалися вільніше, ніж у схованках у селян, звідки тижнями, а то й місяцями не можна було вийти, а подеколи й навіть випростатися на повен зріст. «Коли я думаю про людей у концтаборах, які бачили німців кожного дня, 24 години на добу, вони були прямо там і вони могли відчутти запах, вони... вони спалювали тіла і тому подібне. А у нас була...у нас була певна свобода», — розповідає Пінхас Блітт¹⁵¹. Звісно, йдеться про спогад із пізнішої повоєнної перспективи, коли оповідач уже знав про існування концтаборів. Проте з наближенням зими ситуація кардинально змінилася: більшості вцілілих євреїв із гетто Ратного довелося негайно шукати прихисток у місцевих селян. Вони чудово розуміли, що не зможуть вижити на сильному морозі в неутеплених землянках.

За цих умов Іцик і Еля Котлери звернулися по допомогу до знайомого українця Павла Токарського, який мешкав на

¹⁴⁹ Yizker-bukh Ratne. P. 553.

¹⁵⁰ Ibid. P. 556.

¹⁵¹ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 3.

хуторі Загірська поблизу села Броди (нині — частина Ратнівської громади). Їхній тато Берко Котлер ще до війни був добре знайомий із цією багатодітною українською сім'єю (вони виховували сімох дітей). Батьків Іцика та Елі вбили в с. Прорід, а обом хлопцям вдалося заховатися й пережити розстріл. Упродовж вересня 1942 р. вони приходили до Павла по їжу, а від кінця жовтня 1942 р. до весни 1943 р. переховувалися у нього¹⁵². Донька Токарського Уляна Гурська у своїх спогадах засвідчила: «Вони жили у хліві разом з вівцями більше пів року. Викопали яму, прикрили сіном. Спали на кожусі, таємно батько носив їм їжу. Тільки на Різдво попросила мати, щоб привів батько хлопців до хати. Нагодували, помили, дали чистий одяг, бо штани в них вже зовсім згнили. Хоч сусідів біля них не було, але однаково німці прийшли перевірити, зробили обшук. Проте, на щастя, фашисти нікого і нічого не знайшли в хаті Павла Токарського, але батько якось злякався і пішов на хутір Клини до Парфила Карповича Панасюка просити, щоб той взяв на переховування євреїв. Вночі Павло Токарський перевів Еля та Ецька в Клини до Парфила»¹⁵³. Іцик, Еля і ще одна єврейська дівчинка на ім'я Марія-Роза перебували у великій сім'ї Панасюків (складалася з 10 осіб) до приходу радянської армії в 1944 р.¹⁵⁴ У 2007 р. Фонд «Пам'ять Бабиного Яру» надав сім'ї Токарських почесне звання Праведників України.

На хуторі Цюприк українські селяни Радіон Литвинець і Феодосія Зуб переховували вцілілу дівчинку Шейдл¹⁵⁵.

Селяни охочіше допомагали, якщо їм пропонували в обмін будь-яку матеріальну вигоду або ремісничі послуги. Наприклад Єгуда Коган подарував селянинові свої черевики¹⁵⁶, а Еделайн Бідерман надавала швацькі послуги:

¹⁵² Праведники України. Карточка Праведника. Артикул 1914. Ятчук Євдокія Іванівна, Гурська (Токарська) Уляна Павлівна та інші. URL: <https://pravedniki.com.ua/volinska-oblast/yatchuk-yevdokiya-ivanivna/>

¹⁵³ *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. С. 210.

¹⁵⁴ Там само. С. 211.

¹⁵⁵ Там само. С. 81.

¹⁵⁶ Yizker-bukh Ratne. P. 558.

«Люди у цій місцевості носили інший одяг, ніж ми, спідниці і блузки. Ми шили вночі своїми руками. Ми зшили для неї блузку та спідницю. Ми жили у неї приблизно два тижні»¹⁵⁷. Однак більшість людей боялася надавати прихисток євреям через великий ризик. Їхня поведінка зумовлювалася рівнем загрози та багатьма іншими ситуативними факторами.

Звісно, чимало селян допомагали євреям і без матеріальної вимоги. Єгуда Коган згадав, що одного разу йому допоміг сільський старшина¹⁵⁸. Пінхас Блітт розповів, що його батька Лейбу Блітта якось схопили двоє селян, коли він без дозволу пробрався до них у комору за продуктами. Вони відвели Лейбу до сільського старшини, однак той відмовився діяти згідно з інструкцією і не видав тата Блітта поліції. Старшина попросив селян не ставати вбивцями й відпустити Лейбу, що вони й зробили¹⁵⁹. Шлойме Перельмутер повідомив трагічнішу історію: сільський старшина с. Конище спочатку допомагав переховуватися Голді та Шломо Карліним, а згодом, можливо через страх перед покаранням, видав їх поліції¹⁶⁰.

Фанні Купферберг розповіла про знайомого їй сім'ї, співробітника ратнівської районної управи на ім'я Іван¹⁶¹, який попередив їх про підготовку до розстрілу в с. Прохід. Завдяки цьому частині сім'ї Фанні врятуватися. Цей юнак і надалі ще деякий час допомагав Фанні і її брату Шике виживати, повідомляючи про заплановані рейди німців і поліції¹⁶². Згодом Фанні переховувалася в хліві українських селян¹⁶³. Сім'ю Якова Штейнгартена укривав упродовж місяця знайомий лісник у гущавині лісу, де можна було не боятися несподі-

¹⁵⁷ Adaline Biederman, Interview 11114, Part 1.

¹⁵⁸ Yizker-bukh Ratne. P. 559.

¹⁵⁹ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 3.

¹⁶⁰ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 246.

¹⁶¹ За словами оповідачки, він нібито виконував функцію секретаря управи й був дуже молодим — мав 17–18 років.

¹⁶² Fanny Kupferberg de Stepak, Interview 13545, Part 2.

¹⁶³ Ibid.

ваної появи людей¹⁶⁴. У лісовій хатинці знайомих селян також тривалий час переховувалася Дора Фінкельштейн¹⁶⁵.

Для вцілілих євреїв, які перебували в закритих приміщеннях (у хлівах, клунях, на горищах) завжди був ризик, що їх викриють під час чергового обшуку поліції. До того ж для багатьох допомога знайомих селян була лише тимчасовим рішенням. Навіть ті поодинокі люди, які відважувалися надавати притулок упродовж кількох місяців, зрештою відмовляли через страх, брак ресурсів або інші причини.

Поширеною стратегією виживання на Ратнівщині було долучення до радянських партизанських загонів. Зробити це вдавалося не кожному охочому, оскільки партизани приймали до своїх лав переважно дужих чоловіків зі зброєю.

Частині вцілілих євреїв Ратного вдалося потрапити до радянських партизанських загонів, які воювали на території Білорусі. Зокрема певну кількість євреїв із Серників, Каме́ня-Каширського та Ратного прийняли до Пінської партизанської бригади Комарова¹⁶⁶. Яффа Готтесман деякий час переховувалася разом зі своїм старшим братом на горищі у знайомих селян: *«А чоловік боявся, що нас двоє... І він сказав, що мене він залишить, а брат має шукати інше місце... Він боявся тримати обох... І брат вирішив, що він пошукає партизанів»*¹⁶⁷. Залишившись наодинці, вона заледве не збожеволіла від самотності. Лише один раз на кілька днів дівчині вдавалося перекинутися словами з селянином, який приносив їй їжу. Брат Яффи зрештою вмовив своїх нових друзів серед радянських партизанів забрати її і знайти інший притулок.

Однак історія порятунку Яффи є радше винятком. Радянські партизани неохоче приймали до загонів жінок і дітей, а дорослих чоловіків часто вбивали за підозрою в шпигунстві. Наприклад, їх будили вночі їх і просити швидко дати відповіді на якісь запитання. Якщо чоловік спросоння не

¹⁶⁴ Yizker-bukh Ratne. P. 582.

¹⁶⁵ Dora Finkelstein, Interview 13275, Part 1.

¹⁶⁶ Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews. P. 323.

¹⁶⁷ Yafa Gottesman, Interview 01605, Part 1.

відповідав чітко, його визнавали шпигуном і розстрілювали. Радянські партизани не вірили євреям зокрема й тому, що вважали неможливим довго переховуватися від німців і поліції¹⁶⁸. Певну роль відігравав і антисемітизм. Єгуда Коган розповів: «З мого досвіду мені відомо про декілька партизанських загонів, які ставилися до євреїв, які прибували до них, зі звірячою жорстокістю...»¹⁶⁹. Його слова підтверджує Ханан Штейнгартен: «У нашому партизанському загоні, який складався здебільшого з військовополонених і місцевих, були партизани, які вбивали євреїв... Якби з Ратного навіть прийшли євреї, озброєні кулеметами і автоматами, їх би не прийняли»¹⁷⁰. Через це багато вцілілих євреїв і надалі виживали в лісах, не бажаючи залишати напризволяще своїх близьких¹⁷¹.

Еделайн Бідерман шила одяг для партизанів і завдяки цьому змогла дожити до повторної окупації Волині радянською армією¹⁷². Єгуда Коган згадував про двох єврейських дівчат, які шили одяг для бійців УПА. Проте, за його словами, на відміну від Еделайн, ці дівчата не дожили до приходу радянських військ. Із їх наближенням бійці УПА вбили жінок, напевно, як потенційно незручних свідків¹⁷³. Можливо, ці дівчата перебували у невеликому таборі із 30 єврейських сімей, створеному з ініціативи керівника господарського сектору УПА-«Північ» Василя Мороза (псевдо «Зубатий»)¹⁷⁴.

«Полювання» на вцілілих євреїв

Незалежно від того, яку стратегію виживання вибирали євреї, всі вони боялися жандармів і допоміжної поліції. Остання постійно влаштовувала облави, шукаючи вцілілих євреїв.

Майже одразу після розстрілів у с. Прохід німці поширили чутку про те, що більше нікого не вбиватимуть. Це був

¹⁶⁸ Yizker-bukh Ratne. Pp. 562–563.

¹⁶⁹ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 257.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 4.

¹⁷² Adaline Biederman, Interview 11114, Part 2.

¹⁷³ Yizker-bukh Ratne. P. 560.

¹⁷⁴ Зек Б. Голокост на Ратнівщині у подіях 1941–1943 pp. С. 85.

обманний маневр, щоб виманити багатьох уцілілих назад до Ратного. Нацистська влада чинила так майже повсюдно на теренах окупованої України. Сім'я Єгуди Когана була серед тих, хто вирішив повернутися до Ратного. Через деякий час хтось зі знайомих службовців управи або сільських старшин попередив їх про те, що будуть розстрілювати всіх, хто повернувся. Це врятувало Єгуді та його татові життя, і вони знову втекли до лісу¹⁷⁵.

Ключову роль у виявленні та вбивствах уцілілих євреїв у 1942–1944 рр. відігравали службовці допоміжної поліції. Дора Фінкельштейн, переховуючись у лісах, взагалі не стикалася з німцями й спочатку боялася лише поліцейських¹⁷⁶. У цьому випадку вони завжди мали значно більше свободи, аніж під час масових розстрілів, де за ними наглядали німці. Наприклад, Михайла Полонецького одного разу схопив якийсь службовець поліції і запропонував застрелити його з жалості, щоб припинити постійні поневіряння та страждання. Михайло відмовився від такої пропозиції, а поліцейський просто відпустив його¹⁷⁷. Однак так учиняли лише деякі службовці поліції.

Восени 1942 р. у с. Хотешів на території цегельні група поліцейських розстріляла велику групу євреїв. У цій акції брав участь Андрій Кошелюк¹⁷⁸, який виявив зокрема у с. Річиця сім'ю Перельмутерів — Давида і Ривку. Давида поліцейські конвоювали у Ратне до німецької жандармерії. Дружину Ривку, яка через похилий вік не могла йти, поліцейські розстріляли неподалік Річиці¹⁷⁹. У с. Самари восени 1942 р. німці розстріляли 74 євреїв і українську сім'ю, яка їм допомагала¹⁸⁰.

Інформацію про місця переховування євреїв повідомляли поліції сільські старшини, лісники і звичайні селяни,

¹⁷⁵ Yizker-bukh Ratne. P. 555.

¹⁷⁶ Dora Finkelstein, Interview 13275, Part 1.

¹⁷⁷ Mikhail Polonetskii, Interview 49330, Part 2.

¹⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21695. Т. 7. Арк. 175.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

і в цьому велику роль відігравав матеріальний чинник. Шлойме Перельмутер розповів про знайомого із Ратного, Лейзера Бара. Той упродовж декількох місяців тинявся селями і якось прийшов до приятеля свого батька в с. Лучиці поблизу Луцька, щоб попросити в нього кілька речей, залишених на тимчасове зберігання. Селянин пообіцяв підготувати всі речі і попросив Лейзера повернутися за кілька днів. Лейзер прийшов в обумовлений час і натрапив там на українських поліцейських, які його застрелили¹⁸¹.

Схожу історію переповідала Еделайн Бідерман, яка переховувалася на горищі в українського чоловіка, якого звали Клим. Одного разу її помітив брат господаря Іван і розповів про це своїй дружині: *«Але його дружина мала якісь речі, речі євреїв, якийсь одяг, якісь речі. І вона не була зацікавлена, щоб хтось вижив»*¹⁸². Дружина Івана почала погрожувати Климу, й Еделайн була змушена залишити цю схованку.

На території Волині було чимало випадків, коли люди зберігали речі знайомих євреїв і щиро допомагали їм¹⁸³. І навіпаки — деякі селяни заради горілки, цукру чи солі були ладні вистежувати місця переховування євреїв і доносити про це сільським старшинам чи поліції.

Іноді селяни видавали євреїв поліції через те, що ті залазили в їхні городи, викопували картоплю, брали продукти харчування з погребів тощо. Про один із таких випадків розповів Пінхас Блітт¹⁸⁴. Не меншу роль могло відігравати бажання гарантувати безпеку собі та рідним, адже присутність євреїв неподалік селяни часто трактували як додаткову загрозу.

Допоміжна поліція становила найбільшу небезпеку для вцілілих євреїв Ратного до квітня 1943 р., коли більша частина загону перейшла на службу до УПА (окрім коменданта Ленар-

¹⁸¹ Перлмуттер Ш. Як були вбиті євреї Ратного. С. 242.

¹⁸² Adaline Biederman, Interview 11114, Part 2.

¹⁸³ Наприклад, сім'я Андрія Борчаковського з Острога отримала від знайомих євреїв у подарунок цегляний будинок. На жаль, українці не змогли їм допомогти, однак рятували інших євреїв (Andrei Borchakovskii, Interview 44884. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 4 Parts).

¹⁸⁴ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 3.

товича, якого згодом розстріляли бійці УПА). Весною 1943 р. німці створили інший загін поліції, який складався переважно з польських мешканців краю. На жаль, у джерелах збереглося дуже мало інформації про це переформатування.

Після 1943 р. вцілілі євреї дедалі частіше стикалися з іншими загрозами — радянськими партизанами й УПА. Подеколи бійці УПА нападали на групи євреїв і вбивали їх. Додатковий ризик виникав, коли селяни сприймали як загрозу погано озброєні й сформовані переважно із жінок та дітей єврейські групи, поширюючи чутки, що євреї-партизани нападають на села й крадуть продовольство. Як наслідок, «на допомогу» селянам могли приходити і радянські партизанські загони, і бійці УПА. Єгуда Коган розповів, що радянські партизани напали на одну з таких груп поблизу Каменя-Каширського: «...прийшли суворовці, відібрали зброю у єврейських бійців, зняли з них одяг і чоботи і розстріляли»¹⁸⁵. Іншого разу група Когана зіткнулася з УПА через скаргу одного із селян на поведінку євреїв¹⁸⁶.

Організоване німцями та допоміжною поліцією «полювання» на вцілілих євреїв, зіткнення з радянськими партизанами й УПА, селяни, які видавали місця переховування вцілілих, — це ті чинники, які призвели до вкрай низького рівня виживання на окупованій території. У Ратному вижити вдалося лише небагатьом євреям.

ПОВЕРНЕННЯ ВЦІЛИЛИХ

Радянські війська повторно окупували Ратне 22 березня 1944 р.¹⁸⁷ Станом на 1 вересня 1944 р. в списку національного складу населення у Волинській області було зазначено лише

¹⁸⁵ Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda. P. 257.

¹⁸⁶ Yizker-bukh Ratne. P. 560.

¹⁸⁷ Kruglov Alexander, Dean Martin. Ratno. Pp. 1456–1457.

15 євреїв, які мешкали в сільській місцевості Ратнівського району¹⁸⁸ (тобто 0,6 % від 2500 євреїв, які опинилися в ратнівському гетто). Однак є свідчення, що кількість уцілілих була на кілька десятків більшою. Не всі вони повернулися до Ратного одразу ж після звільнення території від нацистської окупації, дехто приїздив лише на декілька днів або тижнів.

Михайло Полонецький розповів про перші дні після приходу радянської армії: «А потім, вже йшла армія, і сказали: “Можете йти, містечко вільне”. І ми прийшли. Ми прийшли додому, а наш будинок зайняла суддя. І вона нас не пускала, ось так»¹⁸⁹. Чимало волинських євреїв, повернувшись додому, дізнались, що їхні домівки зруйновано або ж їх зайняли українські сусіди чи нові радянські функціонери. Щоб повернути свій дім, батько Михайла був змушений писати листи високопосадовцям УРСР до Києва, і упродовж майже року сім'я жила в Камені-Каширському. Можливо, успішне повернення житла стало тим маркером, що вплинув на рішення тата Михайла Полонецького залишитися в СРСР. Більшість уцілілих євреїв Ратного вирішила емігрувати.

Авраам Барг був серед тих 13 євреїв, які одразу ж після звільнення повернулися до зруйнованого містечка: «Ринок повністю спустошений, зруйнований і зрівняний з землею. Я пройшов через ринок, до вулиці, де були м'ясні лавки, а потім звідти до Синагогальної вулиці. На Синагогальній вулиці стояло лише декілька зруйнованих будинків, от я йшов повз будинок мого товариша Мендла Блата. Я зайшов трохи всередину і побачив там страшні руїни. Вікна і підлога розбиті, вітер гуляє, як на чортовому весіллі. Я стояв посеред будинку і чекав на диво: можливо, хтось з'явиться, якщо немає жодної живої людини, то хоча б голос жертв. Але дива не сталося. Я вийшов і пішов далі. З бейт-мідрашів жодного не залишилося. На тому місці я знайшов частину від Сіфрей-

¹⁸⁸ ДАВО. Ф. Р-295. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 3.

¹⁸⁹ Mikhail Polonetskii, Interview 49330, Part 2.

Тора (сувою Тори. — П. Д.). Я підняв її і тримав у руках»¹⁹⁰. Через декілька місяців Авраам Барг вирішив назавжди залишити Ратне, оскільки його дружина, яка втратила всіх рідних і близьких, повсякчас плакала.

Яків Штейнгартен так описав своє повернення до Ратного: «Ми провели цілу ніч в Ратному. На мене напала така депресія, що я цілу ніч не міг зімкнути очей»¹⁹¹. На ранок він вирішив поїхати з містечка, а згодом і з СРСР. Авраам Барг, як і низка інших уцілілих євреїв Ратного, емігрував до Аргентини, а саме до Буенос-Айреса.

Яффа Готтесман вирішила не повертатися до Ратного й емігрувати в Палестину. До цього рішення її підштовхнули як сіоністські погляди, так і радянський тоталітарний режим¹⁹². Її непростий шлях до Палестини тривав кілька років і пролягав через Польщу, Австрію й Італію.

Пінхас Блітт також не повертався до Ратного. Йому із мамою довелося побувати в Глівіце (Польща), Празі, Братиславі (Чехословаччина), Будапешті (Угорщина), Відні (Австрія). У Відні вони потрапили до табору для переміщених осіб у Біндерміхлі й саме там «дізналися про шість мільйонів, про всі звірства і про гетто та концентраційні табори. І про назви концентраційних таборів і про прах людей. Саме там ми дізналися, що відбувалося з євреями під час війни. Ми не знали. Ми знали про “акції”, але ми не знали, що це стало загальною політикою знищення євреїв як нації в цілому. Цього ми не знали»¹⁹³. Це дуже промовистий спогад, адже більшість євреїв не розуміла ані причин, ані масштабів того, що з ними відбувалося під час нацистської окупації. Про все це вони дізнаються згодом — у наступні десятки років після закінчення Другої світової війни, коли з'явилися дослідження та свідчення про людиноненависницьку політику нацизму і Голокост зокрема.

¹⁹⁰ Yizker-bukh Ratne. P. 516.

¹⁹¹ Ibid. P. 583.

¹⁹² Yafa Gottesman, Interview 01605, Part 3.

¹⁹³ Pinja Blitt, Interview 20460, Part 4.

ПОКАРАННЯ ВИНУВАТЦІВ

У повоєнні десятиліття низку винуватців подій Голокосту в Ратному притягнули до відповідальності. Ключова провина за реалізацію геноциду лежала на плечах німецьких управлінців. Зокрема за ліквідацію більшості гетто в Ковельському гебіті відповідав гебітскомісар Ерїх Касснер. 28 вересня 1966 р. регіональний суд Ольденбурга у Західній Німеччині засудив його до довічного ув'язнення. Щодо покарання інших німців, які брали участь у масових убивствах, зокрема команд СД, поліції й службовців жандармерії, наразі даних немає.

Одним із перших з-поміж причетних до вбивств місцевих службовців допоміжної поліції було покарано Івана Лук'янюка. У 1943 році він пішов на службу до УПА, у 1944 р., виконуючи розвідувальне завдання, вирішив перейти на бік радянського партизанського загону Логвинова. Втім, у загоні Логвинова швидко збагнули, що мають справу з пристосуванцем, який співпрацював із німцями та УПА, організували власне «слідство», засудили Івана Лук'янюка до страти й повісили його. В обвинувальному вирокі партизанів згадано зокрема про жорстоке поводження Лук'янюка з єврейським населенням під час роботи в поліції¹⁹⁴.

Радянська система покарала велику кількість службовців допоміжної поліції. Утім, у більшості обвинувальних вироків були лише побіжні згадки про вбивства євреїв. Радянську владу насамперед цікавило покарання так званих колаборантів і бійців УПА. Якщо хтось із них і допомагав євреям, на суворість вироку це жодним чином не впливало.

Службовців допоміжної поліції Миколу Прача, Степана Дейнеку й Феоксита Дейнеку засудили до смертної кари з конфіскацією майна¹⁹⁵. Поліцейські Архип Козел і Микола

¹⁹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 16–19.

¹⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21413. Арк. 134 зв., 152.

Смальчук отримали по 20 років каторжних робіт¹⁹⁶ за вироком військового трибуналу 38-ї гвардійської стрілецької лозовської дивізії від 14 червня 1944 р. Всіх їх заарештували в травні 1944 р., через деякий час після повторної окупації території радянськими військами. Вони потрапили під суд насамперед як бійці УПА.

Секретаря ратнівської допоміжної поліції Федора Ленартовича затримали 22 липня 1945 р. 10 вересня 1945 р. воєнний трибунал Волинської області засудив його до 10 років позбавлення волі з подальшим позбавленням громадянських прав ще на 5 років і конфіскацією майна¹⁹⁷.

Судові процеси над тими, хто співпрацював із німецькою владою, відбувалися й у подальші повоєнні десятиліття. Наприклад, службовця допоміжної поліції Ратнівського району Андрія Кошелюка заарештували 27 серпня 1958 р. З його свідчень стало відомо про іншого службовця — Якіма Корнелюка, якого ще 1949 р. було засуджено за співпрацю з окупаційною владою до 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Проте під час попереднього слідчого процесу Кошелюк зміг приховати свою участь у вбивствах євреїв. Його повторно заарештували 27 лютого 1959 р. Корнелюка та Кошелюка засудили до страти з конфіскацією майна за вироком Судової колегії в кримінальних справах Волинського обласного суду від 24 липня 1959 р.¹⁹⁸

За свідченнями Ленартовича, колишній голова ратнівської районної управи Тимофій Хоцевич відступив разом із німцями й залишився десь на Заході¹⁹⁹. Жодної інформації про його перебування в таборах для переміщених осіб чи подорож за океан в архівах Арользена виявити не вдалося²⁰⁰.

¹⁹⁶ Там само. Арк. 135, 152.

¹⁹⁷ АУ СБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 2752. Арк. 61.

¹⁹⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 21695. Т. 7. Арк. 184–185, 243, 299, 305.

¹⁹⁹ Там само. Арк. 24.

²⁰⁰ Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution. URL: <https://arolsen-archives.org/ru/search-explore/search-online-archive/>

УШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Після Другої світової війни Ратне перетворилося на українське за етнічним складом селище. Упродовж довгого часу пам'ять загиблих євреїв тут не було увічнено. У СРСР жодним чином не сприяли розвитку культури пам'яті про Голокост. Вважалося, що колективні практики вшанування пам'яті можуть надміру акцентувати увагу на етнічних відмінностях, що завадить формуванню ідентичності радянської людини.

За свідченнями місцевих жителів, у 1960-х піщана гора біля с. Прохід зникла, позаяк пісок із місця розстрілу, попри наявність у ньому людських останків, було використано для будівництва автомобільної дороги. Це була типова радянська практика: руйнувати масові поховання заради «щасливого майбутнього». Подекуди в будівельних роботах за радянських часів використовували й надгробні камені зі старих єврейських кладовищ, знищуючи ці об'єкти історико-культурної спадщини.

Мешканці Проходу розповідали, що *«усі трупи єврейські, котрі там були порозстріляні, їх всі советська власть вивезла на дорогу»*²⁰¹. Є навіть місцеве повір'я, що на цій дорозі відгоді *«дуже страшні аварії були, як тут начали аварії бути, пару років, не дай Бог, аварія за аварією, аварія за аварією. Ото всю дорогу висипали тими костями, а то їм землі не було... [Люди] казали, що то через те, що вивезли трупи на дорозі, через те були аварії, так казали»*²⁰².

Лише 1995 р. на місці розстрілу євреїв біля с. Прохід з'явився перший пам'ятник. Його встановили ізраїльські нащадки вцілілих євреїв із Ратного. Проте територія розстрілів

²⁰¹ Yahad – In Unum Archives, testimony No. 470 (інтерв'ю з мешканцем с. Прохід, 1924 р. н., записано 4 квітня 2007 р.).

²⁰² Аудіоінтерв'ю з О. Котюх, аудіоінтерв'ю з П. Панько (с. Прохід, 30 жовтня 2011 р.). Архів УЦВІГ.

і поховань навколо залишалася відкритою, належно не позначеною і не огороженою.

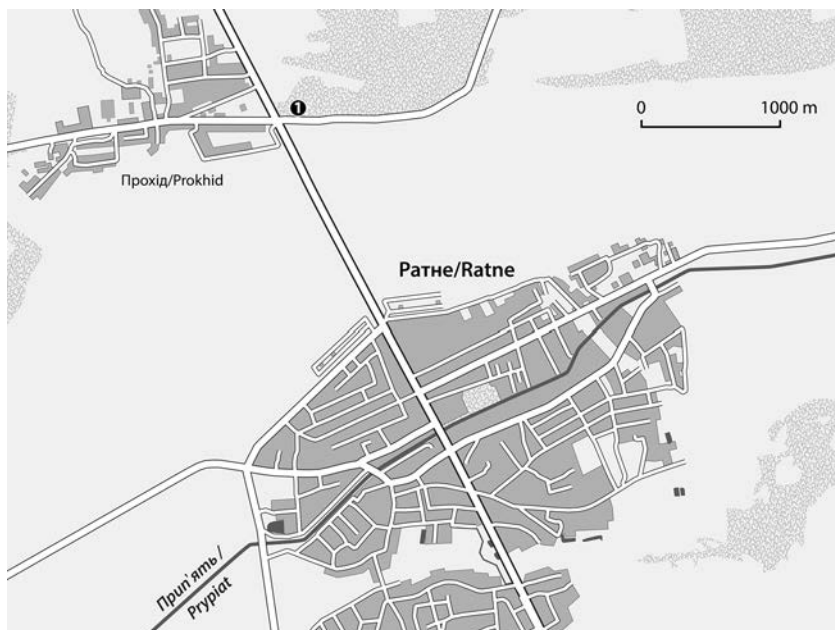
У 2014 році зусиллями україно-німецького проекту «Захистимо пам'ять» і коштом Федерального міністерства закордонних справ Німеччини на місці масового поховання було споруджено і 30 червня 2015 р. офіційно відкрито меморіальний комплекс за проектом українського архітектора зі Львова Тараса Савки. На сайті проекту зазначено: «Сіро-блакитні призми, поверхні яких мають площу від 220 кв. м до понад 1000 кв. м, оберігають спокій замордованих тут людей. Грані цих призм у найвищому місці підносяться на метр у висоту, поступово зменшуються разом із нахилом лісового ґрунту. Доріжка, що переривається та перехрещується, несподівано губиться. Незважаючи на це, стежка прокладає взаємозв'язок з походженням тих, хто тут спочиває – юдаїзмом, який представлений у самому центрі меморіалу у вигляді зірки Давида, вбудованій у фундамент. Зірка Давида розміщена у підніжжя куба заввишки три метри, на якому вигравіювана менора. Збоку – місце для сидіння». Стела і меморіальний камінь містять інформацію про історію єврейської громади та вбивство на цьому місці. Треба зазначити, що внаслідок видобутку піску на цій території залишки людських тіл розпорошено поза межами позначених масових поховань.

Інші місця масових убивств євреїв і ромів у Ратному, про які йшлося в цьому тексті, досі не позначено. Метою нових досліджень мають стати пошук і документування пам'ятних місць у Ратному й районі, висвітлення їхньої історії і топографії.

Від 2020 р. до кінця 2023 р. україно-німецький проект відбувався за назвою «Мережа пам'яті»²⁰³. З проектом співпрацювали вчителі та учні ліцею в селі Прохід, які опікуються місцем пам'яті жертв Голокосту. Ця публікація також покликана сприяти осмисленню і збереженню місцевої історії.

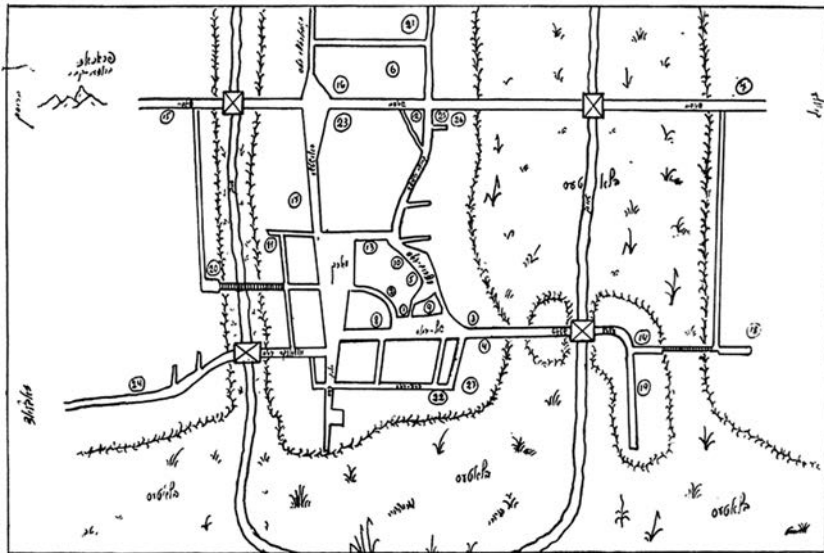
²⁰³ <https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS

1 — Місце розстрілу приблизно 1500 євреїв ратнівського гетто біля с. Прохід 26 серпня 1942 р.

1 — The place where approximately 1,500 Jews from the Ratne ghetto were executed near the village of Prokhid on 26 August 1942.

Карта-схема Ратного, на якій задокументовано соціальну й економічну структуру містечка напередодні Другої світової війни.

Об'єкти на карті: 1 – Бейт-мідраш. 2 – Молитовня карлін-столінських хасидів. 3 – Молитовня степанських хасидів. 4 – Молитовня турійських хасидів. 5 – Молитовня ружинських хасидів. 6 – Старий цвинтар. 7 – Новий цвинтар. 8 – Школа «Тарбут». 9 – Руїни Великої синагоги. 10 – Молитовня Лейбіша. 11 – Робітничий союз. 12 – Бейт-мідраш. 13 – Народний банк. 14 – Церква. 15 – Вітряк. 16 – Церква. 17 – Вітряк. 18 – Вітряк. 19 – Церква. 20 – Шкіряна майстерня. 21 – Польський цвинтар. 22 – Лазня. 23 – Лікарня. 24 – Православний цвинтар. 25 – Будинок громадських зібрань. 26 – Парова станція. 27 – Мости. 28 – Малі мости.

Plan of the town of Ratne showing the social and economic structure of the town on the eve of World War II.

Sites on the plan: 1 – Beit midrash. 2 – House of worship of the Karlin-Stolin Hasidim. 3 – House of worship of the Stepan Hasidim. 4 – House of worship of the Turiisk Hasidim. 5 – House of worship of the Ruzhyn Hasidim. 6 – Old cemetery. 7 – New cemetery. 8 – Tarbut school. 9 – Ruins of the Great Synagogue. 10 – Leibish Prayer House. 11 – Workers' union. 12 – Beit midrash. 13 – People's Bank. 14 – Church. 15 – Windmill. 16 – Church. 17 – Windmill. 18 – Windmill. 19 – Church. 20 – Leather workshop. 21 – Polish cemetery. 22 – Bathhouse. 23 – Hospital. 24 – Orthodox cemetery. 25 – Hall for public gatherings. 26 – Steam power plant. 27 – Bridges. 28 – Small bridges.

© Ratne: sipura shel kehila yehudit she-hushmeda / ed. Nachman Tamir.
Tel Aviv: Ratno Society in Israel, 1983

די הויפט־גאס אין ראטנע, די שפאציר־נדע אויפן טראַטוואַר: דער בירגערמייסטער פון שטאָט און דער אידישער לאַווניק ישראל יצחק באַיאָן.

Головна вулиця м. Ратне. Орієнтовно 1920–1930-ті роки.

The main street in Ratne. The photo dates from the 1920s/ 1930s.

© Pinkes Kovel, Buenos Aires 1951/Меморіальна книга Ковеля, Буенос-Айрес 1951

Члени молодіжного сіоністського руху в Ратному. 23 червня 1932 р.

Members of the youth Zionist movement in Ratne. The photo was taken on 23 June 1932.

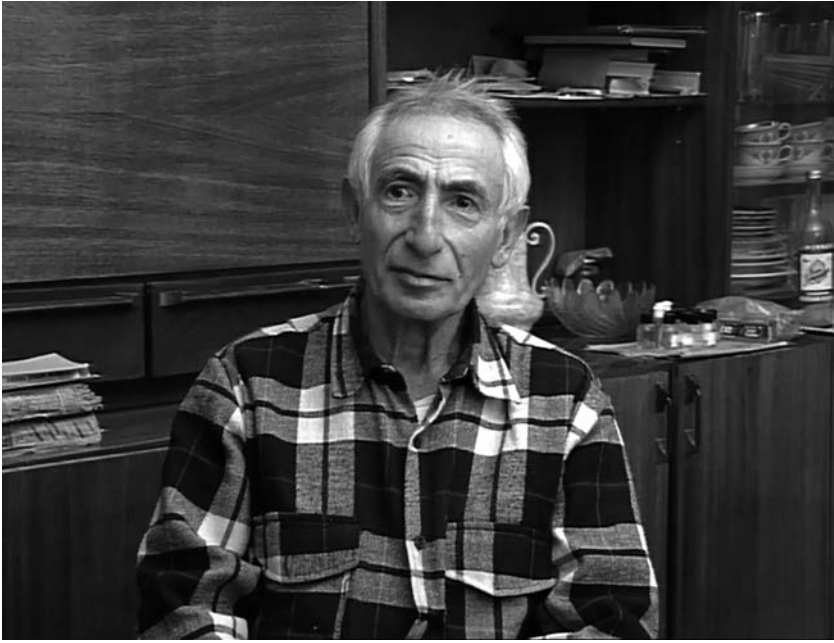
© Ghetto Fighters House Archives, 454

Переклик членів молодіжного руху «Га-Шомер Га-Цаїр» у Ратному на святі Лаг ба-Омер, 18 травня 1932 р.

Roll call of members of the Hashomer Hatzair youth movement in Ratne on the Lag Ba'omer holiday, 18 May 1932.

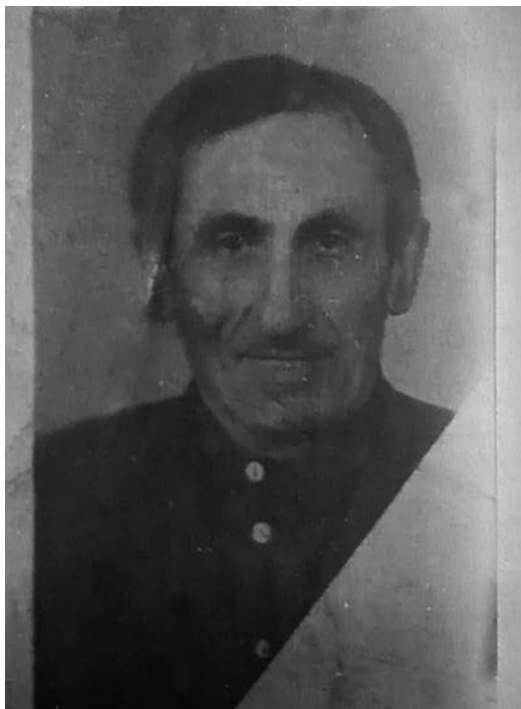
© Ghetto Fighters House Archives, 831

Михайло Полонецький (уроджений Меєр Клейн) із Ратного пережив Голокост, переховуючись у лісах поблизу містечка та в знайомих селян. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Одеса, 1998 р.

Mykhailo Polonetskii (né Meyer Klein) from Ratne survived the Holocaust, hiding in the forests near Ratne and with people he knew from the village. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Odesa, 1998.

© VHA USC Shoah Foundation, Mikhail Polonetskii, Testimony 49330, 1998

Ейнах Клейн, тато Меера Клейна (Михайла Полонецького), пережив Голокост разом із сином, переховуючись у лісах поблизу Ратного. Дата і місце фото невідомі.

Einach Klein, the father of Meyer Klein (Mikhail Polonetskii), survived the Holocaust with his son, hiding in the woods near Ratne. It is not known when and where the photo was taken.

© VHA USC Shoah Foundation, Mikhail Polonetskii, Testimony 49330, 1998

Еделаин Бідерман (уроджена Гелен Тейтлбаум) із Ратного пережила Голокост, переховуючись у лісах Ратнівського району, у знайомих селян і радянських партизанів. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Лос-Анджелес, 1996 р.

Adaline Biederman (née Helen Teitlbaum) from Ratne survived the Holocaust, hiding in the forests of Ratne district with people she knew from the village and Soviet partisans. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Los Angeles, California, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Adaline Biederman, 11114, 1996

Справа наліво: Гелен Тейтлбаум (після війни — Еделайн Бідерман), її мама Созя і сестра Двора. Ратне, 1932 р.

Right to left: Helen Teitelbaum (Adaline Biederman after the war) with her mother Sozya and sister Dvora. Ratne, 1932.

© VHA USC Shoah Foundation, Helen Adaline Biederman, 11114, 1996

Фанні Купферберг із Ратного пережила Голокост, переховуючись у лісах і отримуючи допомогу від знайомих селян та службовців районної управи. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Буенос-Айрес, 1996 р.

Fanny Kupferberg from Ratne survived the Holocaust, hiding in the woods and receiving help from people she knew from the village and employees of the district administration. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Buenos Aires, Argentina, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Fanny Kupferberg de Stepak, 13545, 1996

Дора Фінкельштейн (уроджена Двора Папір) із с. Річиця Ратнівського району пережила Голокост, переховуючись у лісах поблизу Ратнівського району та в місцевих селян. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Буенос-Айрес, 1996 р.

Dora Finkelstein (née Dvora Papier) from the village of Richytsia, Ratne District, survived the Holocaust, hiding in the forests near Ratne District and with local village residents. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Buenos Aires, Argentina, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Dora Finkelstein, 13275, 1996

Сім'я Дори Фінкельштейн (Двори Папір): мама Етель (ліворуч у нижньому ряду), тато Ітмар (праворуч у нижньому ряду), брат (ім'я невідоме), який загинув неодруженим під час Другої світової війни (посередині у верхньому ряду), сестри, які змогли пережити Голокост (крайні праворуч і ліворуч у верхньому ряду). Ратне, дата фото невідома.

Dora Finkelstein's (Dvora Papier's) mother Etel (bottom row on the left), her father Itamar (bottom row on the right), her brother (name unknown) who was unmarried and perished during World War II (middle in the top row), and her sisters, who managed to survive the Holocaust (first on the right and first on the left in the top row). Ratne, date unknown.

© VHA USC Shoah Foundation, Dora Finkelstein, 13275, 1996

Двора Папір (Дора Фінкельштейн). Ковель, 1930-ті рр.

Dvora Papier (Dora Finkelstein) in the 1930s, Kovel.

© VHA USC Shoah Foundation, Dora Finkelstein, 13275, 1996

Члени однієї з організацій єврейської молоді Ратного, до якої в міжвоєнний період належала Двора Папір. Найпевніше, майже всі зображені на цьому фото загинули під час Голокосту. Ратне, 1931 р.

Members of one of the Jewish youth camps in Ratne which Dvora Papier was a member of in the interwar period. It is very likely that almost everyone pictured in this photo died during the Holocaust. Ratne, 1931.

© VHA USC Shoah Foundation, Dora Finkelstein, 13275, 1996

Одна з сестер Двори Папір (Дори Фінкельштейн), імовірно Фейга Папір, і її наречений (обое в центрі фото) разом із друзями. Ратне, 1933–1934 рр.

One of Dvora Papier's (Dora Finkelstein's) sisters, probably Feiga Papier, and her fiancé (both in the centre of the photo) together with their friends. Ratne, 1933–1934.

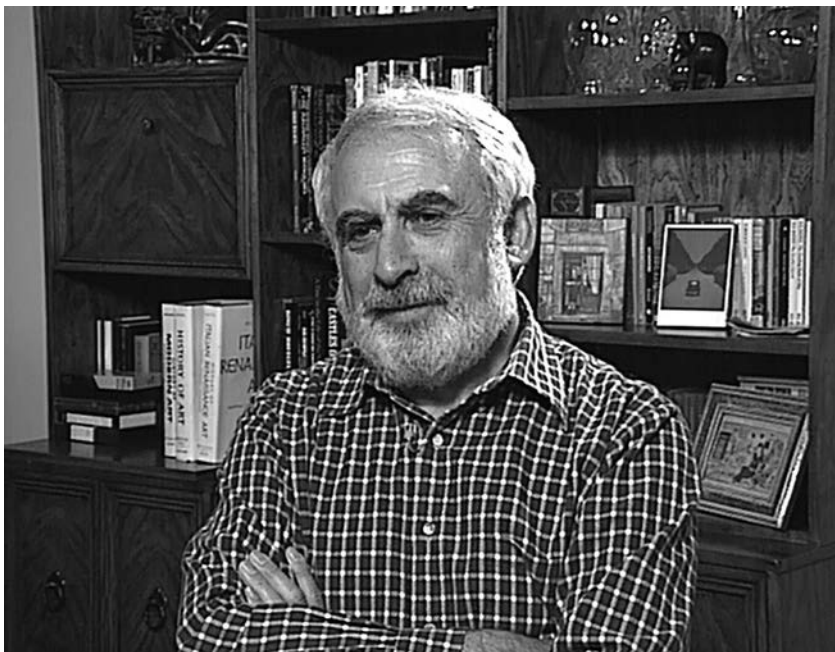
© VHA USC Shoah Foundation, Dora Finkelstein, 13275, 1996

Дора Фінкельштейн зі своєю дитиною на руках (крайня ліворуч у третьому ряду) у таборі для переміщених осіб, перші повоєнні роки, точна дата фото невідома.

Dora Finkelstein with her baby in her arms (third row) at a displaced persons camp. The photo dates from the early post-war period.

© VHA USC Shoah Foundation, Dora Finkelstein, 13275, 1996

Пінхас Блітт із с. Кортеліси Ратнівського району пережив Голокост, переховуючись у лісах поблизу Ратного й Кортелісів та у знайомих селян. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Монреаль, 1996 р.

Pinchas (Pinja) Blitt from the village of Kortelisy, Ratne District, survived the Holocaust, hiding in the forests near Ratne and Kortelisy and with people he knew from the village. The photo was taken during the recording of an interview for the Visual History Archive. Montreal, Canada, 1996.

© VHA USC Shoah Foundation, Pinja Blitt, 20460, 1996

Еллі Блітт (прадідусь Пінхаса Блітта). Це фото він надіслав своїм родичам до Нью-Йорка у XIX – на початку XX ст. Ратне або Кортеліси, дата фото невідома.

Ellie Blitt (Pinchas's great-grandfather). He sent this photo to his relatives in New York in the late 1800s / early 1900s. Ratne-Kortelisy, date unknown.

© VHA USC Shoah Foundation, Pinja Blitt, 20460, 1996

Дідусь Пінхаса за батьковою лінією Меер Блітт. Фото зроблено в Нью-Йорку, де він мешкав упродовж 14 років, але зрештою повернувся до Кортелісів. Загинув під час Голокосту в Ратному, ймовірно під час «акції» в с. Прохід. Нью-Йорк, дата фото невідома.

Pinchas's paternal grandfather, Meyer Blitt. The photo was taken in New York, where he lived for 14 years before deciding to return to Kortelisy. He died during the Holocaust in Ratne, probably during an "operation" ("Aktion") in the village of Prokhid. New York, date unknown.

© VHA USC Shoah Foundation, Pinja Blitt, 20460, 1996

Мама Пінхаса Ейдл Блітт пережила Голокост і емігрувала до Канади, де померла в 1984 р. Дядько Пінхаса Ерахміїл загинув під час першої «акції» німців у Ковелі. Ратне, початок 1920-х.

Pinchas's mother, Eidl Blitt, and his uncle Erahmiel. The latter died during the first "Aktion" by the Germans in Kovel. Eidl Blitt survived the Holocaust and emigrated to Canada, where she died in 1984. Ratne, early 1920s.

© VHA USC Shoah Foundation, Pinja Blitt, 20460, 1996

Антибританська демонстрація на підтримку сіонізму та створення держави Ізраїль у таборі для переміщених осіб у Біндерміхлі, Австрія. Промовець на передньому плані — Симон Візенталь, стоїть праворуч у півоберта голови — Пінхас Блітт. М. Лінц, Австрія.

Anti-British demonstration at a displaced persons camp in Bindermichl, Austria, in support of Zionism and the establishment of the State of Israel. The speaker in the foreground is Simon Wiesenthal, to his left is Pinchas Blitt, his face turned to the right. Linz, Austria.

© VHA USC Shoah Foundation, Pinja Blitt, 20460, 1996

Пінхас Блітт (другий ліворуч) перед єврейською публічною бібліотекою. Канада (точне місце фото не зазначено), 1949–1950 рр.

Pinchas Blitt (second on the left) in front of the Jewish Public Library. Canada (unspecified location), 1949–1950.

© VHA USC Shoah Foundation, Pinja Blitt, 20460, 1996

Яффа Готтесман (уроджена Бронштейн) із с. Велимче Ратнівського району пережила Голокост, переховуючись в українських селян на горіщі хліва і згодом із допомогою радянських партизан. Беверлі-Гілз, 1995 р.

Jaffa Gottesman (née Bronstein) from the village of Velymche, Ratne District, survived the Holocaust, hiding with Ukrainian village residents under the roof of a stable and subsequently with the help of Soviet partisans. Beverly Hills, California, USA, 1995.

© VHA USC Shoah Foundation, Jaffa Gottesman, 1605, 1995

Пам'ятник загиблим євреям Ратного на цвинтарі міста Холон – Бат-Ям. В Ізраїлі є традиція встановлювати на кладовищах пам'ятники єврейським громадам, які загинули під час Голокосту. Дата фото невідома.

The Monument to the Fallen Jews of Ratne, Holon cemetery, Bat Yam (Israel). In Israel, there is a tradition of installing monuments at cemeteries to Jewish communities that perished during the Holocaust. The date of the photo is unknown.

© Ghetto Fighters House Archives, 39191

Пам'ятний знак при дорозі біля місця, де були розстріляні євреї з ратнівського гетто. Встановлений у 1995 р. Село Прохід Ратнівського району, 2012 р.

Memorial on the road near the site where the Jews from the Ratne ghetto were shot. The memorial was installed in 1995. Prokhid village, Ratne District, 2012.

© Михайло Тяглий, 2012

У 2014 р. у межах проекту «Захистимо пам'ять» і коштом Федерального міністерства закордонних справ Німеччини на місці розстрілу 1500 євреїв ратнівського гетто біля с. Прохід побудовано меморіальний комплекс за проектом українського архітектора Тараса Савки. Прохід, 2015 р.

In 2014, within the framework of the “Protecting Memory” project and with funds provided by the German Federal Foreign Office, a memorial complex designed by the Ukrainian architect Taras Savka was built at the site of the shooting of 1,500 Jews from the Ratne ghetto near the village of Prokhid. Prokhid, 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

На відкритті меморіалу 30 червня 2015 р. були присутні численні мешканці Ратного і Проходу та гості. Учні місцевої школи взяли активну участь у відкритті меморіалу й регулярно відвідують місце пам'яті. Прокід, 2015 р.

The opening ceremony of the memorial held on 30 June 2015 was attended by numerous residents and guests of Ratne and Prokhid. Students of the local school played an active role in the opening of the memorial and visit the site of remembrance on a regular basis. Prokhid, 2015.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

RATNE: THE LIFE AND DEATH OF THE JEWISH COMMUNITY

Ratne is the main town in the Ratne territorial community within the Volhyn region. In 2023 more than 8,500 residents lived there. The first mention of Ratne dates back to the 13th century. A Jewish community established itself in Ratne in the 16th century. From the 19th century, Jews made up more than 50% of the town's population and formed the cultural landscape of the shtetl. Most of them died during the Holocaust between 1941 and 1944.

The Jewish community of Ratne in the interwar period

In the aftermath of World War I, Ratne became part of Poland in 1921, together with the territories of western Volhyn. The town was made the centre of the Ratne gmina (local authority) as part of the district of Kovel in the Volhyn voivodeship. In 1921 a total of 1,554 Jews lived in Ratne, and by 1937 the number had increased to 2,140.

In 1923, a branch of the Jewish People's Bank was opened in Ratne. From 1926, a Tarbut school operated in the town. There were also representative offices of the Zionist organisations Beitar and Bund in Ratne.

The Jews of the town and surrounding villages were engaged in trade, crafts and agriculture. During the interwar period, there were five synagogues and houses of worship in Ratne. The Jews of Ratne were adherents of both Orthodox Judaism and Hasidism.

The onset of World War II and the arrival of the “First Soviets”

On 1 September 1939 Nazi Germany attacked Poland, triggering the start of World War II. According to the secret protocol to the Molotov–Ribbentrop Pact dated 23 August 1939, most of the territories of western Volhyn, including Ratne, were to become a part of the Soviet Union (USSR). Under the Soviet regime, the social structure of the town underwent significant changes: taxes and duties increased, private property and trade were banned and there was a lack of basic goods and produce.

In the political domain, the Soviet government implemented harsh measures to eliminate the diversity of political parties and social movements. Zionists ceased their activities. In terms of religious life, the number of services in the synagogue and other public religious activities of Jews decreased.

In many Jewish testimonies, opinion on the Soviet policies implemented in Ratne was formed against the background of the events witnessed during the Holocaust. Therefore, the absolute majority of such testimonies generally describe the living conditions under the Soviet occupation as tolerable.

The German-Soviet war and the Holocaust: the first wave of violence against Jews under the German military administration

The dilemma of (non-)evacuation of the Jews of Ratne

With Nazi Germany's attack on the USSR on 22 June 1941, the Jews of Ratne faced the dilemma of (non-)evacuation. Most Jews did not believe that they would not be able to survive the Nazi occupation and decided to stay. The accounts of some of the residents of Ratne also note that due to the proximity of the frontline, they simply did not have time to understand what was happening and to take a decision. Local communist activists were more likely to resort to evacuation.

A pogrom in Ratne

Based on accounts by the surviving Jews of Ratne, it is known that on 6 July 1941, anti-Jewish violence broke out in the town, as well as in some other settlements in Volhyn. That morning, the residents of the villages of Prokhid, Vydranytsia, Zabrody, Velymche, Luchychi, Zhyrychi, Zdomyshel and Shmenky arrived in Ratne and began robbing and beating local Jews. The pogrom in Ratne affected only a small number of Jews and mainly consisted of robberies. The precise name of only one murdered victim is known – Benjamin Freiman.

The first shooting of Jews

On 7 July 1941, a German detachment was sent from Kovel to Ratne to stop the pogrom as a manifestation of disorder in the frontline zone. Perhaps on the same day or a little later, this detachment carried out the first shootings of Jews and Soviet prisoners of war. A total of 30 Jewish men from Ratne, together with a group of Soviet prisoners of war, were taken to the Polish cemetery near Kryva Street. On the way to the execution site, two Jews escaped unnoticed. During the shooting itself another one of those selected – Yankel Kladner – managed to fall to the ground before being shot and pretended to be dead. Therefore, a total of 27 Ratne Jews and 33 Soviet prisoners of war were shot on the grounds of the cemetery.

Establishment of the auxiliary police and local government bodies

Probably immediately after the first “operation” (“Aktion”) the German military commander’s office created an auxiliary police unit comprising 30 members. The commander’s position at various times was held by Nykanor Myroniuk, Oleksandr Danylyevych and Borys Lohvynskyi. Police commander’s offices were also established in the village of Kortelisy and the village of Khoteshiv. From this point forward auxiliary police officers were required to perform arrests, conduct searches of Jews,

guard ghettos, escort victims to the places of execution, shoot or catch and detain fugitives from places of execution, and so on. At their own request, some police members volunteered to participate in shootings.

In Ratne, the Germans also created an executive authority – the district board. Local resident Tymofii Khotsevykh was elected its chairman. The district board oversaw economic affairs, registered Jews, prepared lists of the local population to be sent to the Reich for forced labour, established the process of exploiting Jewish labour and sold the property of murdered victims.

Discrimination against the Jewish population

From 14 July 1941, it was compulsory for all Jews in Ratne to wear a Star of David armband. Moreover, in Ratne, as well as other settlements in occupied Volhyn, a curfew was imposed from 5.30 p.m. to 6 a.m. The Jews of Ratne were regularly used for forced labour. They were forbidden to leave the settlement without permission. From the very first days of the occupation, the property of Jews in Ratne and the surrounding villages was confiscated. On 17 July, a Judenrat (Jewish Council) headed by David Aaron Shapiro was established in Ratne.

Persecution of Jews in Ratne under the civil occupation regime

Establishment of a civil occupation regime and persecution of Jews

On 1 September 1941, the civil occupation authorities were established on the territory of Ratne. As one of the regional centres, Ratne became part of Gebiet Kovel, which was included in the Volhynia and Podolia Region (Reichskommissariat Ukraine). From autumn 1941, three German gendarmes were stationed in Ratne. The gendarmerie was headed by a German with the surname Koch.

In November 1941, workshops were established to utilise the labour of skilled Jewish artisans. In particular, there was a workers' artel in Ratne and a sawmill in the village of Zabolottia. A significant number of Jews were hired to undertake agricultural work for village residents.

Creation of the Ratne ghetto

Ghettoisation in Gebiet Kovel took place in May 1942. At this time, ghettos came into being in Kovel, Ratne, Krymne (Zabolottia area) and Manevychi. Around May 1942, an open ghetto (that is, without a fence) was established in Ratne, to which not only the Jews from the town were relocated, but also those from the surrounding villages.

All of them were faced with cramped housing conditions and a lack of food. From the ghetto, the Jews of Ratne were often sent out to perform forced labour. In most cases, the Judenrat was instructed to provide a certain number of strong men for a labour camp in Kovel. The Jews of Ratne were also deployed to repair the road between Kovel and Lutsk.

From time to time, the Germans organised punitive measures under various pretexts, which claimed the lives of a part of the Jews from the town or the surrounding villages. In June 1942, Soviet partisans raided Ratne; during the raid two German representatives of the occupation administration's agriculture department were killed. According to various sources, in response the Germans shot between 112 and 120 Jews from the Ratne ghetto at a windmill in the hamlet of Pidzamche (2 km from Ratne). It is also known that in summer 1942, the Germans shot 30-40 Roma near a cemetery in Ratne (although the sources do not specify which one).

Liquidation of the Ratne ghetto

The cycle of ghetto liquidations in Gebiet Kovel lasted from the second half of August to the first half of September 1942. The shootings were carried out by a detachment of the Security Police and the SD from Kovel. They were assisted by auxiliary

police officers from Ratne and surrounding villages. It is also known that the Matseiivka mobile battalion of the auxiliary police no. 103 could have participated in the shootings.

On the eve of the shooting, several dozen men from the village of Prokhid were forced to dig a hole. On or around 24–25 August 1942, the Ratne ghetto was placed under strict security measures. The Jews were ordered to gather in Ratne market square on the morning of 26 August. From there, they were taken to a sandhill – the so-called mount in the village of Prokhid. During 26 August, about 1,500 Jews from Ratne and the surrounding district were shot there.

About 500 Jews managed to escape prior to this “Aktion” and while it was being carried out. Most of them were killed over the next few days or weeks. They were shot and buried on Zablotska Street in Ratne.

Looting and sale of the property of murdered Jews

After the execution of the Jews, many policemen appropriated their property. The rest of the victims’ property was confiscated in favour of the Reich. These items were taken to the district board’s warehouse. Subsequently, they were sold to local residents for a fraction of their actual value.

The Nazi occupation authorities did not just allow the local population to acquire the property of the murdered Jews. The testimonies of surviving Jews also contain references to the establishment of artisan training courses in Ratne for the Christian population. By taking part in that training, the population was expected to occupy the artisan positions “vacated” by the Jews.

Liquidation of the labour camp and workers’ artels

After the murder of most of the Jews from the Ratne ghetto near the village of Prokhid, three more groups of Ratne Jews remained alive, who were used for forced labour. Among them were 130 forced labourers who worked on the repair of the

Kovel–Lutsk road. All of them were killed on 3 September 1942 during the liquidation of the Melnytsia ghetto, along with the Jews of Melnytsia and Holoby.

The Germans also preserved the lives of about 30 Jews from Ratne who had worked in a craftsmen's artel for some time. They were kept alive until December 1942. The artel was liquidated on 15 December 1942 (or, according to a different version, 17 February 1943) and all its forced labourers murdered.

Another workers' artel composed of Jews from Ratne existed in the village of Zabolottia. Several dozen Jews worked at the local sawmill. According to one version, their murder took place on 8 January 1943 on the banks of Lake Tur.

Jewish survival

Survival strategies

A separate story was the subsequent life – or rather, the survival – of those who managed to flee from the town on the eve of or during the murders in August 1942. They resorted to survival strategies that included seeking shelter from people they knew from the village, joining the ranks of Soviet partisans or asking for their protection, forming spontaneous survival groups in the forests and hiding in prepared dugouts. Most Jews, depending on the situation, alternately resorted to different survival strategies.

“Hunting” for surviving Jews

Auxiliary police officers seem to have played a key role in the identification and murder of the surviving Jews in Ratne in 1942–1944. Information about hiding places could be provided to the police by village chiefs, foresters and ordinary village residents. At times, they were motivated by the desire to receive a reward. Sometimes village residents were willing to hand the Jews over to the police because they went into their vegetable gardens, dug up potatoes, took food from cellars, and so on. No less important was the desire to guarantee safety for oneself and one's family.

From 1943, surviving Jews increasingly faced another threat – the Soviet partisans and the UPA (Ukrainian Insurgent Army). Events often escalated when the Jews, who were united in survival groups, got hold of any weapons. This may have prompted rumours among village residents that they were Jewish guerilla groups attacking villages and stealing food. In this case, both Soviet partisan detachments and UPA fighters willingly came to “help” village residents.

Return of the survivors

Soviet troops re-occupied Ratne on 22 March 1944. On 1 September 1944, in the rural areas of Ratne District, only 15 Jews were named in the list of the ethnic composition of the population in the Volhyn region, which constituted 0.6% of the 2,500 Jews who had ended up in the Ratne ghetto. Accounts dating from that period do, however, indicate that the number of survivors was several dozen more. Not all of them returned to Ratne immediately after the liberation of the territory from Nazi occupation, and many of them returned only for a few days or weeks. Most of the surviving Jews decided to leave Ratne for good.

Punishment of the perpetrators

The German governors were chiefly responsible for the implementation of the genocide. In particular, Gebietskommissar Erich Kassner was responsible for the elimination of most of the ghettos in Gebiet Kovel. On 28 September 1966, Oldenburg Regional Court in West Germany sentenced him to life in prison. As for the other Germans who participated in the mass killings, in particular the SD detachment, the police and gendarmerie, it is unlikely that any of them were ever prosecuted.

The Soviet regime punished a large number of auxiliary police officers. Most of the guilty verdicts made only partial reference to the murder of Jews. The Soviet government was primarily interested in punishing “collaborators” and UPA fighters.

Among the convicts were the auxiliary police officers Mykola Prach, Stepan Deineka and Feoksyt Deineka, Arkhyp Kozel, Mykola Smalchuk, Andrii Kosheliuk, Yakym Korneliuk and Fedir Lenartovych.

Commemoration of the Holocaust in the post-war period

After the war, Ratne became a Ukrainian town in terms of the ethnic composition of its inhabitants. For a long time, the memory of the dead Jews was not immortalised here. According to many testimonies by local residents, in the 1960s the sand hill near the village of Prokhid disappeared because the sand from the place of execution was used by developers for motorway construction, despite the fact that it contained human remains.

Only as late as 1995 was a monument erected on the site where Jews were executed near the village of Prokhid. It was installed by the Israeli descendants of the surviving Jews from Ratne. However, the surrounding area of shootings and graves remained open and was not properly marked or fenced off.

In 2014, thanks to the efforts of the “Protecting Memory” project and with funds from the German Federal Foreign Office, the mass grave site was finally turned into a memorial complex. On 30 June 2015, the official opening of the memorial took place and was attended by numerous residents and guests from Ratne and Prokhid.

From 2020 to the end of 2023, the German-Ukrainian project continued its work under the name “Connecting Memory”. Teachers and students from the lyceum in the village of Prokhid, who are the caretakers of the memorial site, collaborated with the project. This publication is also intended to promote understanding and preservation of local history.

About the author

Dr Petro Dolhanov has a PhD in history and is a researcher of the history of inter-ethnic relations on the territory of western Volhyn and eastern Galicia in interwar Poland and the social

history of the Holocaust on the territory of the western Volhyn region. His research interests also include studies of the politics of memory and memorialisation of the victims of Nazism in Ukraine. Petro Dolhanov is editor of the column “Podolannya mynulogo” (“Overcoming the past”) on the website of the international scholarly magazine “Ukraina Moderna”, and he is also a lecturer at Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education.

The author wishes to express his gratitude to the Ukrainian historians Andriy Usach and Mykhailo Tyaglyi for providing their expert advice and archival materials. The first draft of the text on the history of the Holocaust in Ratne was prepared by Mykhailo Tyaglyi and Ray Brandon. It was this version that became the basis for elaboration and deeper understanding of the topic.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organizations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

**РАТНЕ:
життя та загибель
єврейської громади**

Автор
Петро Долганов

Науковий консультант
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

Відповідальний редактор
Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту
Олена Пазюк

Переклад англійською
Сергій Коломієць

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту
д-р Керолін Пірс (Dr Caroline Pearce)

Дизайн обкладинки
Софія Билим

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

